

T.C
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

HZ. ÖMER DÖNEMİ FETİHLERİNİN
İSLAM'IN YAYILIŞINA ETKİSİ

HAZIRLAYAN
Naim ERYİĞİT

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Ziya POLAT

Mardin 2019

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı 15751005 numaralı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Naim ERYİĞİT'in hazırladığı “**Hız. Ömer Dönemi Fetihlerinin İslam'ın Yayılışına Etkisi**” başlıklı yüksek lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 28/01/2019 Pazartesi günü saat 10:00'da yapılmış, tezin onayına oy çokluğu/oybirliğiyle karar verilmiştir.

Üye :Dr. Öğr. Yasin TAŞ

Üye :Dr. Öğr. Üyesi Abdalbaki BOZKURT

Danışman :Dr. Öğr. Üyesi Ziya POLAT

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun/...../2019 tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../2019

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Ömer BOZKURT

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
ÖZET	II
ABSTRACT	III
KISALTMALAR.....	IV
GİRİŞ.....	1
A. Teorik ve Kavramsal Çerçeve	1
1. Konu ve kapsam	1
2. Kavramlar	2
a. Sünnetullah	2
b. Siyaset.....	5
c. Devlet.....	6
d. Adalet.....	8
3. Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	9
B. Hz. Ömer'in Hayatı	10
BİRİNCİ BÖLÜM: HZ. ÖMER DÖNEMİ FETİHLERİ VE SİYASİ HÂKİMİYETİN	
TEŞEKKÜLÜ	15
A. İslam'ın Yayılışına Genel Bir Bakış	17
B. Fetihler	20
I. Şam Bölgesinin Fethi ve Siyasi Hâkimiyet Altına Alınması (H.14/M.635-H.19/M.640)	
20	
1. Fihl Savaşı (H.14/M.635)	21
2. Mercu's-Suffer Savaşı (H.14/M.635).....	21
3. Dımaşk Şehrinin fethi (H.14/M.635).....	22
4. Hıms'ın Fethi (H.14/M.635).....	22
5. Yermuk Savaşı (H.15/M.636)	23
6. El- Cezire'nin Fethi (H.16/M.637)	23
7. İliya (Kudüs)'nin Fethi (H.16/M.637).....	23
8. Kınnesrin, Haleb ve Antakya'nın Fethi (H.17/M.638).....	24
9. Kayseriyye'nin Fethi (H.19/M.640)	24
II. Mağrib Bölgesinin Fethi ve Siyasi Hâkimiyet Altına Alınması (H.20/M.641-	
H.22/M.643)	25
1. Mısır'ın Fethi (H.20/M.641).....	25
2. İskenderiye'nin Fethi (H.21/M.641).....	25

3. Trablus'un Fethi (H.22/M.643)	26
III. Irak-Doğu Bölgesinin Fethi ve Siyasi Hâkimiyet Altına Alınması (H.13/M.634-H.21/M.642)	26
1. Namarık Savaşı (H.13/M.634).....	27
2. Köprü Savaşı (H.13/M.634)	27
3. Büveyb Savaşı (H.14/M.635)	28
4. Kadisiyye Savaşı (H.15/M.636)	29
5. Medain'in Fethi (H.16/M.637)	29
6. Celula Savaşı (H.16/M.637)	30
7. Nihavend Savaşı (H.21/M.642)	30
İKİNCİ BÖLÜM: FETİHLERİ YÖNLENDİREN DEVLET VE SİYASET AKLI	32
A. Cihad Faktörü	34
B. Ganimet Faktörü.....	35
C. Psikolojik Etki	37
1. Moral	37
2. Cesaret	38
D. Strateji ve Taktik	41
1. Komutan Atama Stratejisi	42
2. Taktik.....	44
E. İstihbarat Ağı.....	46
1. Savaşlar Esnasında Olan Gelişmelerin Bildirilmesi	47
2. Savaşların Sonucunun Bildirilmesi (Fetihnameler).....	48
F. Savaşlarda İslam Ordusuna Yasak Olan Hareketler.....	49
G. Bizans ve Sasani Devletlerinin İçinde Bulunduğu Durum.....	50
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: FETİHLERDEN SONRA UYGULANAN SİYASET	52
A. İdari Yapılanma.....	55
B. Ekonomik Kalkınma	58
C. Adli Yapılanma	62
D. Ordu Yapılanması	64
E. Şehirlerin Yapılanması	66
F. Gayr-i Müslümlerin Durumu	67
SONUÇ	71
BİBLİYOGRAFYA.....	73
ÖZGEÇMİŞ	81

ÖNSÖZ

Tarih yaşanmışın sözü, yaşanacakların da önsözüdür. İnsanlık tarihi insanın yaptıklarının, söylediklerinin ve fikirlerinin tarihidir. Tarih insanın dün yaptıklarının, bugün yapıyor olduklarının ve yarın yapacaklarının döngüsü içerisinde akıp gitmektedir. İnsanın tarih içerisindeki bu seyrinde birçok şey değişse de değişmeyen şey insanın kendisidir. İnsan için değişmeyen ve hep aynı kalan mefhum insanın tarihi yapmasına ve yazmasına neden olan mefhumdur. Bu mefhum Allah'ın kâinatı yarattığı düzen içerisinde insana özel bir yer veren ve onu bu düzen içerisinde yaşamaya mecbur bırakan Sünnetullah'tır.

İslam dini Hz. Muhammed ile tamamlandığını ve dünyanın sonuna kadar var olacağı iddiasını kendi içinde barındıran bir dindir. Bu sebeptir ki İslam hem kendi yayılışını hem de bu sürekliliğini Sünnetullah ile gerçekleştirmiştir. İslam'ın, Sünnetullah ile olan ilişkisini Hz. Peygamber'in ve sahabelerin hayatında bizzat görmekteyiz. Bununla birlikte İslam'ın yayılışının en hızlı bir şekilde gerçekleştiği Hz. Ömer'in Halifeliği sürecinde yapılan fetihlerin ve faaliyetlerin hep Sünnetullah'a uygun bir şekilde gerçekleştiğini görmemiz tezimizin çıkış noktası olmuştur.

İslam'ın yayılışı ile ilgili okumalar yaparken alanın çok geniş olduğu ve İslam'ın yayılış sürecinin hala günümüzde de devam ettiği gözlenmiştir. Uzun bir dönemi kapsayan bu sürecin tamamını bir yüksek lisans tezinde ele almanın imkân dâhilinde olmayacağı aşikârdır. Dolayısıyla konunun ehemmiyetine binaen Hicri birinci asra yoğunlaşmıştır. Bu sürede de merceklerimiz Hz. Ömer dönemi ile sınırlandırılmıştır. İslam'ın en hızlı yayıldığı dönemlerden birinin bu dönem olduğu müşahade edilmiş ve konu daha da daraltılarak fetihler, fetihlerin öncesi ve sonrası üzerinde durulmuştur.

Bu tezin tamamlanması sürecinde başta tez danışmanım Dr. Ziya Polat Hocama, araştırma sırasında fikirlerini esirgemeyen Dr. Abdurrahman Demirci'ye ve bu sıkıntılı süreçte her türlü desteği ve fedakârlığı gösteren aileme teşekkür ederim.

ÖZET

İslam çok kısa bir sürede hayret uyandıracak bir şekilde yayılmış ve genellikle gittiği yerlerde hâkimiyet sahibi olmuştur. İslam'ın yayılışını siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel birçok açıdan olmuştur. Sadece fetihlerle değil fetihlerle birlikte az önce sayılan alanları da içine alan bir bütünlük içinde gerçekleştirmiştir. Hz. Peygamber'in Mekke'de başlattığı İslam'ın yayılış süreci aslı hüviyetini Medine'de İslam devletinin kurmasıyla gerçekleştirmiştir. Bu süreç günümüze kadar devam etmiştir. Bu sürecin en hızlı olduğu dönem ise Hz. Ömer'in halifeliği sürecidir. İlk dönem İslam'ın yayılışı incelendiğinde altında yatan en önemli sebep Sünnetullah'a uygun hareket edilmiş olmasıdır.

Fetihlerin İslam'ın yayılışında nasıl bir etkisi olduğu araştırılmış ve fetihlerin öncesinde, fetihler esnasında ve fetihlerden sonra yapılan faaliyetler ele alınmıştır. Fetihlerle aslında toprakları ele geçirmekten daha önemli olanın siyasi hâkimiyetin teşekkülü olduğu gözlemlenmiştir. Akabinde binlerce yıllık devletlerle ve medeniyetlerle karşı karşıya gelen İslam toplumu fetihlerle ilerleyişini Hz. Ömer'in Halifeliği ile sağlamış ve gerçekleştirmiştir. Fetihlerde Hz. Ömer'in etkisi ve faktörü incelenmiş yaptığı şeyler sistematığe oturtulmaya çalışılmıştır. Son bölümde fetihlerin ardında İslam devletinin gittiği topraklardaki uygulamaları incelenmiş ve İslam'ın yayılışına katkısı araştırılmıştır. Hz. Ömer'in İslam devletinin başkanı olarak yaptıkları neticesinde İslam'ın Sünnetullah'ın bir gereği olarak yayıldığı neticesine varılmıştır.

Toplumların yükseliş ve çöküşlerinin belirli kural ve sebeplere göre olduğu kanısı Hz. Ömer dönemi fetihleri ile daha da bir ortaya konmaya çalışılmıştır. İslam, yayılışını tarihsel açıdan olsun, toplumsal ve insani açısından olsun Sünnetullah'a uygun bir şekilde yapmış ve korumuştur. Tüm bu araştırmanın neticesinde fetihlerin değil fetihlerin oluşmasını ve devamını sağlayan kanunların olduğu ve İslam'ın da bu kanunlara göre yayıldığını müşahade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Sünnetullah, Siyaset, Devlet, Hz. Ömer, Fetihler*

ABSTRACT

In a very short period of time, Islam has spread out in an astonishing way and has dominated its places. Islamic religion has spread in many aspects of political, social, economic and cultural aspects. Not only conquests, but also conquests, including the areas that have just received a span. The process of dissemination of Islam, which Hz. Muhammed initiated in Mecca, was originally realized by the establishment of the Islamic State in Medina. This process has continued until today. This period is the fastest period Hz. Ömer the caliphate period. When the dissemination of Islam in the first period is examined, the most important reason behind it is that it acts in accordance with Sunnetullah.

It was searched how conquests affected spread of Islam and the activities which were made before, during and after conquests, were handled. It was observed that with conquests political domination was more important than capturing lands. After that the Islamic community which was confronted with thousands of years' states and civilization, provided and executed its furtherance of conquests with Hz. Ömer's caliphate. Hz. Ömer's affects and factors were examined and it was tried to understand his doings. In last part the practises were examined after conquests in the countries which was conquered. With the conclusion of Hz. Ömer's doing as a president of Islamic community it was understood that Islamic religion has spread according to Sunnetullah.

It was tried to explain one more the again with the conquests of Hz. Ömer and foll of communities were because of some rules and reasons. Islamic religion has done what it has to do and provided its spread with aspects of history, humanity and community. According to the results of this survey it has been understood that there are some rules that make and provide continuance.

Keywords: *Sunnetullah, Politics, State, Hz. Ömer, Conquests*

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	:Editör
H.	: Hicri
H.z.	: Hazreti
İfav.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İstem.	:İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi
M.	: Miladi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sav.	: Sallallahu Aleyhi ve Selem
Tahk.	:Tahkik
Yay.	:Yayınları

GİRİŞ

A. Teorik ve Kavramsal Çerçeve

1. Konu ve kapsam

Hız. Ömer döneminde İslam'ın yayılışı çok kısa bir sürede gerçekleşmiştir. İslam öncesi tarihi süreçte hiçbir devlet kurma ve yönetme tecrübesi olmayan Arapların Hız. Ömer döneminde dünyanın iki büyük devletinden birini tarihten silen diğerini de silinme sürecine sokan askeri ve diplomatik başarılarının sebepleri hala tam olarak ortaya konmamıştır.¹ Konuyla ilgilenen araştırmacılar, bunun sebepleri hakkında kafa yormuş ve birçok neden ileri sürmüştür. Bu sebepler arasında; toplumsal, ekonomik, eğitimsel, kültürel, manevi, siyasi, psikolojik, tarihsel ve coğrafi gibi birçok etkenin rol oynadığı dile getirilmiş ve tartışılmıştır.² Hatta bunların dışında en önemli sebebin Hız. Peygamber'i kendilerine örnek alan Müslümanların, insanları İslam'a kazandırmak için bütün varlıklarını bu yolda feda eden, İslam elçilerinin durmak bilmez faaliyetleri olduğu söylenmiştir.³ Bu çalışmada ise Hız. Ömer dönemi fetihlerinin İslam'ın yayılışına olan etkileri Sünnetullah çerçevesinde incelenmiştir.

Araştırmada fetihler üç bölümde ele alınmıştır. Birinci bölümde fetihlere genel olarak değinilmiş ve bu dönemde gerçekleştirilen fetihler ile oluşturulan siyasi hâkimiyete dikkat çekilmiştir. İkinci bölümde fetihleri yönlendiren devlet ve siyaset aklının ne kadar etkili olduğu araştırılmıştır. Üçüncü bölümde ise fetihlerden sonra ortaya konan siyaset ele alınmıştır. Fetih hareketinin zihin kodları irdelenerek, fetihlerin nasıl bir anlayışla yapıldığı tespit edilmiş ardından fetihler esnasında ve sonrasında yapılanların İslam'ın yayılışına katkısı ortaya konmaya çalışılmıştır.

¹ Adnan Demircan, *Kabile topluluklarından Akide Toplumuna*, Beyan Yayınları, İstanbul 2009, s. 93; Mehmet Çelik, "Bizans'ın Ortadoğu'daki Mezhep Politikasının İslam Fetihlerindeki Kolaylaştırıcı Rolü", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları*, Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri, Elâzığ 2012, s. 167.

² Ebulfazl İzzeti, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, Çev. Cahit Koytak, İnsan Yayınları, İstanbul 1984, s. 19.

³ Thomas Walker Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, Çev. Hasan Gündüzler, Akçağ Yayınları, Ankara 1982, s. 19.

Fetih hareketinin başarısı ve İslam'ın yayılmasında kitleler tarafından kabul görmesinde Hz. Ömer'in özgün siyaset anlayışı ve devleti yönetme biçimi en önemli etken olmuştur. Fetihler esnasında ve sonrasında yapılanlar Hz. Ömer'in bu anlayışının pratize edilmiş şeklidir. Bunun neticesinde İslam devleti kurumsallaşmış ve toplumsal alanda birçok yenilikler yapılmıştır.⁴

Sünnetullah temelinde çalışılan bu konuyu çalışırken amacımız, İslam'ın yayılışını etkileyen sebepleri bulmada tezimizin genel çerçevesini oluşturacak olan toplumları ve milletleri yücelten durumlar ile bozuklukların da nasıl geri bıraktığını ve yıkıma sürüklediğini göstermek olacaktır.⁵

Siyaset ve devlet mefhumları Sünnetullah anlayışı içerisinde önemli bir yere sahiptir. İlk dönem fetih hareketinde ve İslam'ın yayılmasını etkileyen önemli sebeplerden biri olan bu anlayış Hz. Ömer döneminde yapılanlar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

2. Kavramlar

a. Sünnetullah

Sözlükte “Allah'ın koyduğu nizam, tabiat kanunu”⁶ olarak geçen Sünnetullah kelimesi “bir şeyi açıklığa kavuşturmak, iyi veya kötü yeni bir yöntem ortaya koymak manalarına gelen ‘senn’ kökünden türeyen ‘sünnet’ ile ‘lafza-i celalden’ oluşmaktadır ve tamamen Kuran’a has bir tabirdir”⁷. Bu şekilde Allah’a nispet edildiğinde “Allah'ın süregelmekte olan, kendine özgü, değişmeyen davranış tarzı ve tutumu”⁸ veya “Allah'ın tabiatı yaratıp devam ettirmek ve toplum hayatını düzenlemek üzere koyduğu kanunlar”⁹ manasına gelmektedir.

⁴ Mustafa Fayda, “Ömer”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, s. 48.

⁵ Güçlü Ateşoğlu, *Tarih Felsefesi Seçme Metinler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006, s. 45.

⁶ D. Mehmet Doğan, *Temel Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, İstanbul 1994, s. 719; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1998, s. 971.

⁷ İlyas Çelebi, “Sünnetullah”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, s. 159.

⁸ Mustafa Akçay, “Sünnetullah, Fıtratullah, Sıbgatullah” Kavramlarının Anlamlandırılışı Üzerine”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları*, S.17, Sakarya 2008, s. 132.

⁹ Çelebi, s. 159.

Sünnetullah evrende geçerli olan yasalar demektir. Kâinatta meydana gelen hiçbir şey tesadüfî değildir. Her varlık kendi içinde bir düzene tabidir. Doğal olaylarda olduğu gibi, toplumsal olaylarda da bu durum söz konusudur ve insan da bu düzene tabidir. Toplamların gelişmesi, gerilemesi, çökmeleri kendiliğinden ve tesadüfî olan şeyler değil bilakis evrensel ilahi yasalar yani Sünnetullah çerçevesinde meydana gelmektedir.¹⁰ İslam'ın yayılışı ve gelişmesi de bu düzene tabidir. Bu durum Fıkıhta “Nizam-ı Rububiyet” yani “Rabbani düzen” olarak geçmektedir. Yani Sünnetullah, ilahi sistemin yeryüzündeki kuruluşunu gerçekleştiren olaylar dizisinin hepsini kapsamaktadır.¹¹ Bu düzene insan dışındaki varlıkların hepsi zorunlulukla boyun eğe yalnız insan bunun dışında irade sahibi olarak seçim gücüne sahiptir ve özgürdür.¹²

Kur'an Sünnetullah'ı toplumsal düzen açısından ele almış ve anlattığı kıssalarda da buna vurgu yapmıştır. Bize geçmiş toplumların durumundan bahsederken Sünnetullah'ı *“tarihin derinliklerinde yaşanmış tecrübelerden faydalanılarak ortaya konmuş, hayatın zor ve çetin yönlerini gösteren, geleceği belirlemeye yardımcı olan işaret levhaları”* olarak nitelendirmiştir.¹³ Bununla birlikte sürekli olarak insanın iradesini konu alan hususlara değinilmiş ve bunun sonucunda da insan ve toplumla alakalı prensipler vurgulanmıştır.¹⁴ Kur'an'da yer alan *“Onlar nefislerinde olanları değıştirmedikçe, Allah bir kavmin durumunu değıştirmez”*¹⁵ ayeti Sünnetullah kavramına açıklık getirmesi açısından örnek teşkil etmektedir. Bu ayet tüm insanlığı kapsayan cihanşümöl bir yasadır.¹⁶ Bu ayetten de anlaşılacağı üzere toplum ve milletler değışebilir. Bu değışimin birçok sebebi olabilir. Bu sebepler fiziki, coğrafi, eğitim, sosyal, bilimsel ve teknik gelişmeler

¹⁰ Abdalbaki Güneş, “Kur'an'da Sünnetullah Ve Toplamların Çöküş Nedenleri”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S.4, Samsun 2014, s. 63.

¹¹ İrfan Mahmud Rana, *Hız. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*, Çev. Ahmet Kot, Bir Yayıncılık, İstanbul 1985, s. 9.

¹² Engin Erdem, “Doğal Yasa Teorisi Ve İbn Sina'nın ‘Sünnet(ullah)’ Anlayışı”, *Diyanet İlmî Dergi*, S.1, Ankara 2014, s. 53.

¹³ Çelebi, s. 159.

¹⁴ Akçay, s. 139.

¹⁵ Ra'd, 11

¹⁶ Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, s. 25.

olarak sıralanabilir”.¹⁷ Kuran’da “*İnsan için ancak çalıştığına karşılığı vardır*”¹⁸ ayeti elde edilmek istenen başarının ancak çalışmanın bir karşılığı olduğunu bildirmektedir. İnsanlar eğer çalıştığı halde istenilen sonuca ulaşamıyorsa, istenilen hususun gerçekleşmesi için Sünnetullah’ın gereklerini tam olarak yerine getirmediğilerindendir.¹⁹

Sünnetullah’ın varlığı bize toplumsal yasaların olduğunu göstermektedir. Bunu toplumların tarih içerisindeki seyrini ele aldığımızda görmekteyiz. Tarihi her olayın bir nedeni olduğunu toplumların yükseliş ve çöküşlerinin bu nedenlere bağlı olduğunu ve yaşanan olayların hepsinin aslında bir kurala tabi olduğunu ve neticesinin de ona göre değiştiğini görmekteyiz. İşte Sünnetullah bu kanunların bizatihi kendisidir.²⁰

İbn Haldun tarihi salt bir okunuştan çıkarıp, hakikati bulmaya ve olan şeylerin sebeplerini araştırmaya iten önemli bir ilim olarak görmüştür.²¹ İbn Haldun bu olgu üzerinden dikkatini toplumlara, devlet ve uluslara yönlendirmiştir. Fark etmiştir ki; toplumların değişimlerinin, yükseliş ve çöküşlerinin bir sebebi bir açıklaması var. Toplumlara özgü olan bu değişimi belli sebepler neticesinde olduğunu söylemiştir. İşte bu sebepleri de biz Sünnetullah olarak görmekteyiz.²²

Sünnetullah, içerisinde uyulması gereken kurallar açısından birçok unsuru barındırır. Siyaset bu unsurların biridir, bunu İbni Sina’nın varlık teorisinde görmekteyiz. İbn Sina varlığı iki kısma ayırarak birincisini bizim seçimimizden ve eylemimizden bağımsız varlıklar, ikincisini ise bizim seçimimiz ve eylemimiz sayesinde ortaya çıkan varlıklar olarak açıklamıştır. Bu ayırmadan sonra birincileri bilmeye teorik felsefe, ikincileri bilmeye ise pratik felsefe demiştir. Burada bizi ilgilendiren husus pratik felsefedir. Çünkü pratik felsefenin amacı insan fiillerinin nasıl olması ve olmaması gerektiğini bilmek ve doğru olanı yapmaktır. Pratik

¹⁷ İbrahim Gümüşay, “Seyyid Kutup’a Göre Sosyal Değişme”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, Zonguldak 2016, s. 368.

¹⁸ Necm, 39.

¹⁹ Cüneyd Aydın Ve Ahmet Genç, “Sünnetullah Ve İnsanın İradesi Temelinde Kader”, *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami Ve Politik Bilimler Dergisi*, S.1, 2016, s. 81.

²⁰ Ateşoğlu, s. 25.

²¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 158.

²² Said, s. 40.

felsefeyi de üç kısma ayırmıştır. Birincisi siyaset bilimi, ikincisi ev yönetimi ve üçüncüsü de ahlak bilimidir. Bizi ilgilendiren husus ise siyaset bilimidir. Çünkü siyaset bilimi bütün insanlar arasında ortak olan ilişkileri ve şehir iradesini ilgilendiren konuları inceler.²³ Bu açıklamada da görüldüğü üzere siyasetin bu konumu Sünnetullah'ın en önemli unsurlarından biri olduğunu göstermektedir.

b. Siyaset

Siyaset kelimesi sözlükte, bir işi gözetme, halka ait işleri gözeterek yolu ve usulünce yürütme, politika, devlet idaresi, idare, devletlerarası münasebetleri yolu ve usulünce yürütme, diplomasi, ceza, ölüm cezası, idam, akıllı tedbirli ve ihtiyatlı davranış, kurnazlık ve kurnazca hareket manalarını kapsamaktadır.²⁴ Arapça bir kelime olan siyaset etimolojik açıdan, at talimi, at eğitimi, at bakıcılığı anlamlarına gelmektedir. Eski Mısır'a ait taş kabartmalarda firavunların en yüksek siyasal yöneticilerin, bir ellerinde kamçı diğer ellerinde dizgin tutar biçimde gözükmeleri siyaset teriminin Araplara eski Mısırlılardan geçmiş olabileceğini düşündürmektedir.²⁵ Siyaset toplumsal olguya işaret eden bir kavram olarak toplumu ilgilendirmektedir.²⁶

Siyaset, insanı ve insan topluluklarını yönetme sanatıdır. Siyaset ile alakalı İslam'da birçok kavram bulunmaktadır.²⁷ Siyaset belirleyicileri ve sonuçları olan bir eylemdir. Siyaset iki taraf arasında gerçekleşen birinin diğerine özel bir yetkiyle yönetim otoritesini uyguladığı ilişkiyi anlatan sosyal bir eylemdir.²⁸ Dünya hayatının tanzimi ve idaresi, insanların bu hayatı en güzel biçimde yaşayabilmesi hususunda siyaset çok önemli bir yere sahiptir. Aristoteles'e göre siyaset, "en önemli olan ve en başta gelen bilim olarak görülmektedir."²⁹ Toplamların ve devletlerin düzen içinde

²³ Erdem, s. 58.

²⁴ Doğan, s. 706.

²⁵ Bülent Daver, *Siyaset Bilimine Giriş*, Kalite Matbaası Yay., Ankara 1976, s. 3.

²⁶ Gökhan Atılğan ve Atilla Aytekin, *Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*, Yordam Kitap Yay., İstanbul 2014, s. 18.

²⁷ Hızır Murat Köse, "Siyaset", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 294.

²⁸ Muhammed Abid el-Cabiri, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, Çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001, s. 11

²⁹ Cengiz Çuhadar, "Bazı Filozofların Düşüncesinde Devlet Kavramı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, Elâzığ 2007, s. 116.

olmaları ve büyümelerinin sebepleri hukuklarının güçlü olması ve bu hukuku uygulamadaki kararlılık ve ciddiyetleridir.³⁰ Siyaset bir toplumu, bir milleti ve hatta bütün dünyayı düzene sokması açısından çok önemlidir. Farabi'ye göre saadetin temini için gerekli olan şeylerden biri de siyaset sanatıdır.³¹ Bu sebeple Siyaset Sünnetullah ile birlikte tezimize temel teşkil etmektedir. Çünkü Hz. Ömer'in siyaseti altında İslam, yayılışını muazzam bir şekilde gerçekleştirmiştir.

Siyaset, devleti aşan bir kavramdır. Sadece devleti değil, devletin henüz ortaya çıkmadığı toplumları ve durumları da kapsar. Bu sebeple devlet siyasetin bir konusu olarak incelenmektedir.³² Siyaset başlığını devlet başlığından önce ele alarak devletin ne olduğunu açıklamaya çalışacağız.

c. Devlet

Sözlük manası itibariyle devlet; belli bir ülkede, bir hükümete ve ortak kanunlara bağlı şekilde yaşayan bir topluluğun meydana getirdiği siyasi teşkilat olarak tanımlanır.³³ Devlet (d-v-l) kökünden türemiş Arapça bir kelimedir. Tedavül eden, zamanla değişen, inkılâp eden, elden ele geçen kuvvet, iktidar, mevki ve itibar demektir. Arapçada harp tutan iki ordudan bazen birine, bazen ötekine geçen galibiyet ve zafere de devlet denir. Ayrıca servet, makam, nüfuz ve itibar sahibi kimselerin bu hallerine de devlet denilirdi.³⁴

Sünnetullah temelinde ele alınan devlet için İslam'da hükümet şekli yoktur. İdare ruhu ve idare esasları vardır. Çeşitlilik arz eden devlet tanımları tarihi süreç içerisinde iki yöne doğru meyil etmiştir. Birinci yöneliş, devleti mahiyeti ve özü itibariyle mutlak değer ifade eden soyut ve aşkın bir kurum olarak görmektedir. İkincisi ise devleti belli sosyal işlevleri üstlenen siyasi bir üst kurum olarak kabul etmektedir. Pragmatist felsefenin devlete yaklaşımını aksettiren bu görüşte devletin

³⁰ Mustafa Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, ed. Seda Çakmakcıoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, s. 26.

³¹ Mehmet S. Aydın, *"Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat"*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017, s. 17.

³² Daver, s. 39.

³³ Doğan, s. 179.

³⁴ Hakkı Aydın, "İslam Hukuku, Devlet Ve Ahkam-I Sultaniye İlişkisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, Sivas 2001, s. 65.

kendisi değer belirleyici değil, toplumun ürettiği değerlerin yaşanır hale getirilmesinde aracı konumunda olduğu belirtilmiştir.³⁵

Toplumsallık insanın doğasından kaynaklanan bir zorunluluk olduğu için devletin insan doğasına dayanarak temellendirilmesi gerekir.³⁶ Toplumun geleceğinin en önemli göstergesi devletleşmedir. Devletleşme ile birlikte uzun vadeli plan ve projeler geliştirilmiştir. Bu şekilde devlet, toplumun yapısı, aktif ve resmi bir ifadesi olmuştur.³⁷ Devlet, amacı toplumsal düzenin, adaletin ve toplumun iyiliğinin sağlanması olan bir kurumdur.³⁸ Müslüman düşünürler için de devletin ifade ettiği anlam, dünyevi düzeni kurmak ve devam ettirmek amacıyla kurulan bir organizasyon olması ve ahiret mutluluğunu sağlamasıdır. İbn Sina'ya göre, ancak ideal devletin siyasi teşkilatlanmasına sahip olan toplum, gerçek mükemmelliği, en yüce iyiliği, Allah bilgisini ve sevgisini elde etmek için gereken temeli sağlayabilir.³⁹ İnsan için de böyledir. İnsan mükemmelliğe ulaşabilmek için birçok şeye ihtiyaç duyar ancak her şeyi tek başına yapamaz bu yüzden birbiriyle yardımlaşarak yani devleti oluşturarak gerçekleştirebilir.⁴⁰ Devleti iktidarlar yönetir ve tüm toplumla ilgili sorumluluk taşırlar. Bu nedenle iktidarın gücünün korunması için devletin gücünün korunması gerekir.⁴¹ Ayrıca devlet aklıyla devlet adamı arasında sıkı bir bağ vardır. Devlet adamının rolü devlet aklının gelişmesinde büyük rol onamaktadır. Devlet adamı devlet aklının bizatihi uygulayıcısı ve öznesidir.⁴²

Devlet mefhumunun konumuz açısından bağlantısı fetihlerin İslam'ın yayılışındaki öneminin arkasında var olan asıl güç olmasıdır. İslam tarihi içerisinde Hz. Peygamber'in Medine'de devlet kurması ile fetihler başlamış ve İslam devletleri var oldukça fetihler devam etmiştir. Sünnetullah'ın içerisinde yer alan devlet unsuru

³⁵ Ahmet Davutoğlu, "Devlet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 235.

³⁶ Erdem, s. 57.

³⁷ Celal Büyük, "Devlet Ve Toplumsal Rolü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S.1, Ankara 2014, s. 102.

³⁸ Çuhadar, s. 114.

³⁹ Büyük, s. 105.

⁴⁰ Farabi, *İdeal Devlet*, Çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 97.

⁴¹ Gülise Gökçe, "Devlet Sınıflandırmaları Ve Zayıf Devletlerin Karakteristik Özellikleri", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S.11, Konya 2006, s. 354.

⁴² Aydoğan Kutlu ve Ferda Koç, "Devlet Akli Kavramında 'Devlet Adamı' Figürü", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, S.2, Ankara 2017, s. 335.

toplumların ilerleyişi için vazgeçilmezdir. Müslümanlar da bu ilerleyişini İslami bir devlet kurmalarına borçludur. Tezimize temel teşkil eden bu durum Hz. Ömer'in devlet başkanı olması ve toplumu bu yönde çok iyi bir şekilde yönetmesinden dolayıdır. Eğer İslam bir devlet kurmayı öngörmese idi Hz. Ömer gibi biri de bu devlete başkanlık etmeseydi İslam fetihlerle bu şekilde yayılmazdı. İslam'ı fetihler ile her yere ulaştırmaya çalışan Müslümanları yönlendiren aslında Hz. Ömer'in başkanlığında bir İslam devletinin varlığıdır.

d. Adalet

İslam'ın yayılmasının ve fetihlerin sonrasında kalıcı olmasının hiç şüphesiz en önemli faktörlerinden biri de adalet kavramıdır. Özellikle Hz. Ömer'in halifeliğinde öne çıkan bu kavram, bu dönemde İslam'ın yayılışının hızlı olmasına ortam hazırlamıştır. Fetihlerden sonra siyasi hâkimiyeti ele alan İslam devleti, yönetiminde adaleti ilke edinerek İslam'ın yayılışını kolaylaştırmıştır. Çalışmanın genel çerçevesinde Hz. Ömer'in yaptığı uygulamalarda adalet mefhumunu görmek daha kolay olacaktır.

Adalet kelimesi sözlükte; insafli ve doğru olmak, zulmetmemek, eşit olmak, her şeyi yerli yerinde yapmak, istikamet ve hakkaniyet anlamlarına gelmektedir.⁴³ Devlet yönetiminde adalet ferdi ve içtimai yapıda dirlik ve düzenliği sağlayarak hakkaniyete uygun bir yönetim sergilemek olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴ Her alanda olduğu gibi devlet alanında da adalet İslam'ın ve insanlığın önem verdiği bir husustur. Ancak uygulamaların ne kadar adil olup olmadığı konusu tartışma konusu olup farklı görüşler ortaya atılmıştır.⁴⁵ Hz. Ömer adalet konusuna çok dikkat eder özellikle eşitlik kavramını hâkimlerin fikrine kazımak için büyük bir gayret gösterirdi.⁴⁶ Bu çalışmada Hz. Ömer'in uygulamalarında adaleti öne çıkarmasında ki başarısının İslam'ın yayılışına etkisine dikkat çekilmek istenmiştir.

⁴³ İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 5.

⁴⁴ Mustafa Çağrı, "Adalet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.1, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1988, s. 341.

⁴⁵ Hayreddin Karaman, "Adalet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1988, s. 344.

⁴⁶ İsmet Kayaoğlu, *İslam'da Adalet Mefhumi*, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.23, s. 203.

3. Araştırmanın Önemi ve Amacı

İlk İslam devleti Medine’de kurulmuş ve yayılmasını fetihler yoluyla buradan başlatmıştır. Daha sonra İslam yayılışını birçok şekilde ve birçok yolla devam ettirmiştir. Müslümanlar bu süreç içerisinde hep Sünnetullah’a sarılmış ve yapmaları gerekenleri güçleri doğrultusunda yapmaya çalışmışlardır. Raşid Halifeler Dönemi, Emeviler Dönemi, Abbasiler Dönemi, Selçuklular Dönemi, Osmanlılar Dönemi ve günümüz de dâhil diğer tüm dönemlerde İslam yayılışını bir şekilde gerçekleştirerek devam ettirmiştir. Ancak hem siyasi açıdan hem de fetihler açısından farklılıklar arz etmiştir.

Çalışmamız Hz. Ömer döneminde İslam’ın yayılışını Sünnetullah perspektifinden ele alması bakımından önem arz etmektedir. İslam yayılışını toplumsal kanunlara göre gerçekleştirmiştir. Bunun için de Müslümanlar yapması gereken ve uyması gereken hususların hepsine sarılmıştır. Siyaset ve devlet bunların içerisinde yer almaktadır. İslam fetihlerinin aslında siyaset ve devlet kavramlarının varlığı ile gerçekleştiğini Hz. Ömer dönemi fetihleri ile ortaya koymaya çalışmamız tezimizin önemini kapsamaktadır. Bu husus ile alakalı T.W. Arnold şu sözleri sarf etmiştir: “İslam dini, Arap fütuhatıyla intişar ettiğine göre böyle bir yayılmayı imkân dairesine getiren halleri keşfe çalışmak önemli bir keyfiyettir.”⁴⁷

Ebulfazl İzzeti;

*“İnsanlar herhangi bir şeyi fiziksel olarak yapmaya zorlanabilirler, ama belirli bir inancı, bir dini, ruhsal bir öğreti veya akaidi kabul etmeğe zorlanamazlar. Öyleyse İslam, çok seyrek olmak kaydıyla bazen maddi faktörlerle desteklense de yayılmasını, bir din değiştirme biçiminde olduğu her zaman, en başta zihinsel ve ruhsal faktörlere borçludur”*⁴⁸ demiştir.

Çalışmanın amacı; bu açıklamada belirtilen, İslam’ın yayılmasını maddi faktörlere seyrek olarak değil, bilakis zihinleri ve ruhları fetheden maddi faktörlerin çok etkili olduğunu yani Sünnetullah ile gerçekleştiğini göstermektedir.

⁴⁷ Arnold Thomas Walker. *İntişar-ı İslam Tarihi*. Çev. Hasan Gündüzler, Akçağ Yayınları, Ankara 1982, s. 60.

⁴⁸ İzzeti, *İslam’ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 16.

B. Hz. Ömer'in Hayatı

İslamiyet öncesi Arap toplumunda şecere ilmi önemli bir yere sahipti. İnsanlar atalarının isimlerini bilir, soylarına ve atalarının adetlerine sahip çıkarlardı. Hz. Ömer de bu kültürün mensubu biriydi. Şecerelerin bu kadar iyi bilindiği bir toplumda Hz. Ömer'in de şeceresi bilinmekteydi. Kureyş Kabilesinin on kolundan biri olan Adiy oğullarına mensup olan Hz. Ömer'in soyu; Ömer b. Hattab b. Nüfeyl b. Abdüluzza b. Riyah b. Abdullah b. Kurt b. Rezah b. Adi b. Ka'b'dır. Künyası Ebu Hafs'tır. Annesi Hanteme b. Haşim b. El-Muğire b. Abdullah b. Ömer b. Mahzum'dur.⁴⁹ Hz. Ömer doğrudan doğruya Adi'nin soyundandır. Adi'nin kardeşi Mürre, Hz. Peygamberin atalarındandır. Hz. Ömer'in ve Hz. Peygamberin soyları, sekizinci atada birleşmektedir.⁵⁰

Hz. Ömer'in doğum tarihi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler şu şekilde özetlenebilir: Ficar Savaşından dört yıl önce doğduğu, Ficar Savaşından dört yıl sonra doğduğu, Fil Olayından on üç yıl sonra doğduğudur.⁵¹ Ancak Ficar Savaşından dört yıl önce dünyaya gelmiş olması görüşü daha ağır basmaktadır. Doğum tarihi olarak yaklaşık m. 586 yılı verilebilir. Yani Hz. Peygamber'in (s.) 15 yaşlarında olduğu bir zamanda dünyaya gelmiştir.⁵²

Müslüman olmadan önceki hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Çocukluğunda ailesinin develerini gütmüştür. Kureyş kabilesi adına elçilik görevinde bulunmuştur.⁵³ Hz. Ömer Şecere ilmini iyi bilirdi. Bunun yanında güreş, koşu gibi sporlarla meşgul olurdu. Hicaz bölgesinin en büyük panayırı olan Ukaz panayırında, Hz. Ömer defalarca güreşte birinci gelmişti. Ayrıca hitabetinin üstünlüğü, ata binme ve kılıç kullanma mahareti herkes tarafından bilinmekte idi. Yerden fırlayarak at bindiği ve hiç sarsılmaksızın atın üstünde oturduğu anlatılır. O sıralar Mekke'de

⁴⁹ İbn Sa'd, *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir*, ed. Adnan Demircan, C.3, Siyer Yayınevi, İstanbul 2014, s. 304.

⁵⁰ Alleme Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Çev. Talip Yaşar Alp, Mahya Yayınları, İstanbul 2016, s. 29.

⁵¹ Fayda, "Ömer", s. 44.

⁵² İbrahim Sarıçam, *Hz. Ömer*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017, s. 21.

⁵³ Fayda, "Ömer", s. 44.

okuma yazma oranı son derece düşük olmasına rağmen Hz. Ömer Okuma yazma bilmekte idi. Geçimini temin için ticaretle uğraşırdı.⁵⁴

Hz. Ömer İslam'dan önce ve sonra çok sayıda evlilik gerçekleştirmiştir. Bu evliliklerden dolayı birçok eşi ve çocuğu olmuştur. Çocukları: Abdullah, Abdurrahman, Hafsa, Zeydül-Ekber, Rukiyye, Zeydül-Asgar, Ubeydullah, Asım, Abdurrahman el-Evsat, Abdurrahman el-Asgar, Fatıma, Zeyneb, İyad b. Ömer. Eşleri: Zeyneb bt. Maz'un, Ümmü Külsüm bt. Ali b. Ebu Talib, Ümmü Külsüm bt. Cevrel, Cemile bt. Sabit, Lüheyne, Ümmü Hâkim bt. El-Haris, Fukeyye, Atike bt. Zeyd.⁵⁵

Hz. Ömer'in şahsiyeti başlı başına bir çalışma konusudur. Burada kısa bir şekilde değinilmeye çalışılmıştır. Hz. Ömer bütün kaynakların ittifakı ile sert mizaçlı idi. Bu sertliğinde çocukken babasının sert davranması ya da bedenen güçlü olmasının etkili olduğu söylenebilir. Kendi hizmetinde bulunan Esmâ bt. Ebi Hamse'yi dövdüğü ve yorulduğu için dövmeye ara verdiği yoksa merhamet ettiğinden dolayı bırakmadığı bilinmektedir. Bu kadın Hz. Ömer için Ömer'in eşiği Müslüman olurda kendisi olmaz demiştir.⁵⁶ Hz. Ömer çok fazla yeni elbiselere meraklı olmamakla birlikte kendine bakan biriydi. Aklaşmış saçlarını kınayla, sakalını da sarıya boyardı. Bu tavrından azametli görüntüsünü ihtiyarlıkla gölgelememek istediği anlaşılmaktadır. Sesinin bedeniyle uyumlu olarak gür sesli olduğu bilinmektedir.⁵⁷ Hz. Peygamber onun bu sert mizacına karşın şu ifadeyi kullanmıştır: “Senin kızgınlığın izzet, razılığın doğruluğu gösterir.” Allah'ın dininde en sert olanın Hz. Ömer olduğunu da buyurmuştur.⁵⁸ Hz. Ömer dindarlığı ile alakalı, Hz. Peygamber; bir gün rüyasında halkın kendisine arz olunduğunu ve üstlerinde gömlekler olduğunu söyledi. Bu gömleklerin kimi uzun kimi kısaydı. Sonra Ömer

⁵⁴ Ahmed Ağırakça, *hz. ömer*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012, s. 8.

⁵⁵ İbn Sa'd, *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir*, s. 305.

⁵⁶ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C.1, Darü'l Ma'rife Yayınları, Beyrut 2012, s. 319.

⁵⁷ Enbiya Yıldırım, “Celal Aynasında Bir Portre: Hz. Ömer”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Diyarbakır 2006, s. 43; Sarıçam, s. 23.

⁵⁸ Yıldırım, s. 48.

geldi. Onun gömleği yere kadar sürüyordu buyurdu. Ya Resulullah bunu ne ile tabir ettiniz diye sorduklarında. “Din ile” cevabını verdi.⁵⁹

Hız. Ömer’in Müslüman olması ile alakalı iki farklı rivayet vardır. Birincisi, Hız. Ömer kılıcını kuşanmış Hız. Peygamber’i öldürmeye giderken yolda Nuaym b. Abdullah ile karşılaştı. Nuaym ona nereye gittiğini sordu. Ömer “Muhammed’i öldürmek istiyorum” dedi. Bunun üzerine o kişi “Muhammed’i öldürünce Haşimoğullarının saldırısından kendini nasıl koruyacaksın” dedi. Ömer adamın bu sözleri üzerine onun da Müslüman olduğunu düşündü ve sinirlendi. Adam da “Ey Ömer! Sana hayret verici bir şey söyleyeyim mi? Enişten ve kız kardeşin Müslüman oldular” dedi. Ömer daha da öfkelenildi ve yolunu kız kardeşinin evine çevirdi. O sırada da muhacirlerden Habbab onlara Kur’an’ı öğretiyor ve Taha suresini okuyordu. Ömer eve vardığında onun sesini duyan Habbab hemen saklandı ve Ömer içeri girdi “sizden duyduğum şu fısıltı nedir?” dedi. Eniştesiyle kız kardeşi, “o duyduğun ses aramızda konuştuğumuz sözden başka bir şey değildi” dediler. Ömer galiba siz Müslüman olmuşsunuz deyince eniştesi, “söyler misin bana Ey Ömer! Ya hak senin dininden başka bir dinde ise?” dedi. Bunun üzerine Ömer eniştesinin üzerine atıldı ve onu feci şekilde dövdü. Kız kardeşi eşini kurtarmak isteyince eliyle onun yüzüne bir tokat attı ve yüzünü kanattı. Bunun üzerine kız kardeşi öfkeyle şöyle dedi: “Ey Ömer! Ya hak senin dininden başka bir dinde ise? Dedi ve şahadet getirdi. Ömer yumuşadı “yanınızda olan şu Kitabı bana verin, onu okuyayım” dedi. Kız kardeşi ona, “sen pissen kalk guslet veya abdest al” dedi. Ömer abdest aldı ve sonra okumaya başladı. Taha suresinin “Muhakkak ki gerçek ilah benim. Benden başka ilah yoktur. O halde sende yalnız bana ibadet et! Beni anmak için namazı hakkıyla eda et” ayetine kadar okudu. Sonrasında beni Muhammed’e götürün dedi. Habbab Ömer’in sözünü duyunca gizlendiği yerden çıktı ve şöyle dedi: “Müjdeler olsun Ey Ömer! Gerçekten ben Allah Resulü’nün senin için yaptığı şu duaya mazhar olduğunu ümit ediyorum: “Ey Allah’ım! İslam dinini şu iki kişiden sana en sevimli olanıyla yücelt: Ömer b. el-Hattab ya da Ebu Cehil b. Hişam ile.” Ömer Hız. Peygamberin yanına vardı. Peygamber haberdar olmuştu o da çıktı ve Ömer’in yanına geldi. Onun

⁵⁹ Buhari, *Sahih-i Buhari Muhatasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, ed. Zebidi, Çev. Ahmed Naim, C.1, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 37.

yakasından ve kılıcının bağlarından tuttu ve şöyle buyurdu. “Ey Ömer! Allah’ın Velid b. Muğire’nin başına getirdiği rezillik ve şiddetli azabı sana indirmeden, içinde bulunduğu duruma bir son vermez misin?” Hz. Ömer: “Ben senin Allah’ın Resulü olduğuna şahadet ederim” diyerek Müslüman oldu.⁶⁰

İkinci rivayette ise Hz. Ömer şöyle anlatıyor: “Cahiliye döneminde içkiyi çok sever ve çok içki içerdim. Bir gece yine içki içmek için evden çıktım. O gece içki içecek bir yer bulamayınca Kâbe’ye uğradığım, orada Namaz kılan Hz. Peygamber’i gizlice dinledim. O gece Muhammed’den işittiklerimi daha önce hiç duymamıştım dinlediğim Hakka Suresinin etkisi ile Müslüman oldum.⁶¹

Hz. Ömer nübüvvetin altıncı yılında 26 yaşındayken Müslüman oldu. Hz. Ömer’in Müslüman olmasından itibaren Müslümanlar daha güçlü oldular. Hz. Ömer Müslüman olduğu zaman Cibril indi ve şöyle dedi: “Ey Muhammed! Sema ehli Ömer’in Müslüman olmasıyla sevindi.” Hz. Ömer kırk erkek ve on kadından sonra Müslüman oldu. Hz. Ömer Müslüman olur olmaz İslam dini açıkça ilan edilmeye başlandı. Hz. Ömer Müslüman oluncaya kadar Kâbe’de namaz kılınmamıştı. Hz. Ömer Müslüman olduğu zaman müşriklere karşı açıktan mücadele etti. Nihayet onlar da namaz kılınmasına karışmadılar.⁶²

Ömer’in Müslüman olması fetih, hicreti zafer ve hilafeti rahmet oldu. Allah Resulü (sav) şöyle buyurdu: “Allah, hakkı Ömer’in diline ve kalbine koydu. O Faruk’tur. Allah onunla hak ile batılın arasını ayırdı.”⁶³

Müslümanlar Medine’ye gizlice hicret etmişlerdir. Hz. Ömer ise açıkça ilan ederek ve Kureyş büyüklerine meydan okuyarak hicret etmiştir. Kılıcını kuşanmış, yayını oklarını ve mızrağını alarak Kâbe’ye gitmiş Kureyş’in ileri gelenlerinin gözleri önünde Kâbe’yi tavaf ettikten sonra iki rekât namaz kılmış ve “anasını ağlatmak, çocuklarını yetim, hanımını dul bırakmak isteyen varsa şu vadinin arkasında bana gelip kavuşsun” demiştir. Müşriklerden hiç kimse kendisine engel

⁶⁰ İbn Hişam, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, s. 319; İbn Sa’d, s. 308; Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 33.

⁶¹ İbn Hişam, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, s. 322; Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 23.

⁶² İbn Sa’d, *Kitabü’t-Tabakati’l-Kebir*, s. 309.

⁶³ İbn Sa’d, *Kitabü’t-Tabakati’l-Kebir*, s. 310.

olmaya cesaret edememiştir. Bir grup Müslüman da onun himayesinde emniyet içinde hicret etmiştir.⁶⁴

Hiz. Ebu Bekir'in hicretin 13. yılında vefatı üzerine Hiz. Ömer halife olmuştur. Hiz. Ebu Bekir bizzat kendisi Hiz. Ömer'i hilafet makamına geçecek kişi olarak tayin etmiştir.⁶⁵ On yıl gibi bir süre İslam devletinin başkanı olarak bu görevi hakkıyla ifa etmiştir.

Hiz. Ömer birçok özelliğinin yanında şiiri sever ve şairlere değer verirdi. Raşid halifeler arasında en fazla şiirle meşgul olan ve bu alana katkıda bulunan bir halifedir. Sohbetleri ve konuşması esnasında konuyla alakalı bir beyit getirme noktasında mahir biriydi. şairleri dinler ve kendi kıstasları çerçevesinde onları değerlendirirdi. şairleri doğruya yönlendirir, İslam'a aykırı şiir okumamalarına dikkat ederdi. Bu yönde şairlerin yetiştirilmesinde değişik metotlar uygulardı.⁶⁶

Hiz. Ömer, Muğire b. şu'be'nin Basra valisi iken edindiği kölesi Ebu Lü'lüe tarafından şehid edilerek vefat etti. Ebu Lü'lüe efendisinin kendisinden fazla ücret aldığını söyleyerek Hiz. Ömer'den bunun azaltılmasını istedi. Hiz. Ömer onun demircilik, marangozluk ve nakkaşlık yaptığını öğrenince Muğire'nin kendisinden aldığını ücretin fazla olmadığını bildirdi. Bunun üzerine Ebu Lü'lüe ertesi gün sabah namazında hançerle Hiz. Ömer'i yaraladı ve Müslümanların elinden kurtulamayacağını anlayınca kendini öldürdü. Hiz. Ömer bu yaralanmadan üç gün sonra şehid olarak vefat etti.⁶⁷

Son sözlerinde Hiz. Ömer şunları söylemiştir: “Yerde ve gökte kendisinden başka ilah bulunmayan Allah'a yemin ederim ki, Hak Teâlâ hazretlerinin ukubetinden çok korkuyorum. Yeryüzünde beyazdan sarıdan hepsi bana verilmiş olsaydı, ceza gününde hâsıl olacak dehşetten kurtulmak için hepsini feda ederdim” demiştir.⁶⁸

⁶⁴ Sarıçam, *Hiz. Ömer*, s. 34.

⁶⁵ Sarıçam, s. 91.

⁶⁶ Ali Muhammed Sallabi, *II. Halife Hiz. Ömer Hayatı, şahsiyeti ve Dönemi*, Çev. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul 2008, s. 9.

⁶⁷ Fayda, “Ömer”, s. 46.

⁶⁸ İmam Ebu Yusuf, *Kitabü'l Haraç*, ed. İsmail Karakaya, Çev. Muhammed Ataullah Efendi, Akçağ Yayınevi, Ankara 1982, s. 90.

BİRİNCİ BÖLÜM: HZ. ÖMER DÖNEMİ FETİHLERİ VE SİYASİ HÂKİMİYETİN TEŞEKKÜLÜ

Hız. Peygamber'den sonra yerine geçen kişi bir peygamber değildi. Müslümanların lideri konumunda olan halife vahiylerin sözcüsü olduğunu iddia etmiyordu; ancak bu kişi Hız. Peygamber'in halifesi olması ve İslam devletinin başkanı olmasından dolayı bir tür dini otoriteye sahip oluyorlardı. Hız. Ebubekir ve sonra gelen halifeler kısa süre içinde kendilerini Hız. Peygamber'in hükmettiğı alandan daha geniş bir alana önderlik etme durumunda buldular. Hız. Peygamberin öğretilerinde üstü kapalı bir evrenselcilik iddiası vardı. Evrensel otorite iddiası güdüyordu ve kurduğu dünyanın doğal sınırları yoktu; hayatının son yıllarında askeri seferleri Bizans sınırına kadar uzanmıştı. Peygamber vefat ettiğinde aşiret reisleriyle yaptığı ittifaklar çözölme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı; bazı aşiret reisleri, onun peygamberlik iddialarını ya da en azından Medine üzerindeki siyasal denetimini reddettiler. Bu meydan okuma karşısında Ebu Bekir'in yönetimi altındaki cemaat askeri eylemlerle yeniden otorite kurdu. Zamanla bir ordu kuruldu ve askeri eylemin hız kazanması orduyu büyük imparatorlukların ön bölgelerine, daha sonra direnişin zayıflaması üzerine iç bölgelerine ulaştırdı. Hız. Ömer'in hilafeti sona erdiğinde Arabistan'ın tamamı, Sasani imparatorluğunun bir bölümü ile Bizans imparatorluğunun Suriye ve Mısır eyaletleri ele geçirilmiş siyasal hâkimiyet altına alınmıştı. Sasani imparatorluğunun geri kalan kısmı ise kısa süre sonra bu duruma eklendi.⁶⁹

Hız. Ebu Bekir döneminde Halid b. Velid'in askeri dehası ile halifenin güçlü duruşu önce Müslümanları kendi arasında birlik kıldı. Müslümanlar dünyayı fethetme girişmeden önce kendi iç sorunlarını halletmişti. Bu çözümleme ve birlik, askeri hareket kabiliyetine dönüştü ve yeni fetihlerin önünü açtı.⁷⁰

Hız. Ömer'in yönetimi sırasında Müslümanların ana bölgelerini oluşturacak yerler fethedildi. Bu dönem içerisinde tüm Suriye, Irak, İran ve Mısır hâkimiyet altına

⁶⁹ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, Çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 46.

⁷⁰ Philip K. Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 201.

alındı.⁷¹ Tüm bu fetih alanı 2.251.000 km idi. Bu ülkeler Mekke'den kuzeye 1036 km, doğu tarafına 1087 km, güneye ise 483 km den oluşmaktaydı. Sadece batı sınırı Kızıldeniz'e kadar uzanmakta idi.⁷² Fetihlerle birlikte bu dönemde yaşanan bazı olaylar Hz. Ömer'in birçok önemli dini hükümlerin kaynağı ve konusu olmasına sebep oldu.⁷³

Hz. Peygamber'in bir mucizesini Hz. Ömer üzerinde görmekteyiz. Şöyle ki Hz. Ömer daha Müslüman olmamışken Hz. Peygamber şu duayı yapmıştı: "Allah'ım şu ikisinden hangisi sana daha sevimli ise onunla İslam'ı güçlendir: Ömer b. el-Hattab veya Amr b. Hişam."⁷⁴ Hz. Ömer'in hilafeti zamanında yapılan fetihlerden bu duanın ne manaya geldiği daha iyi anlaşılmaktadır.

Hz. Ömer daha Müslüman olur olmaz fetih ruhuna sahip biri olduğunu ortaya koymuştu. O, Müslüman olmadan önce Müslümanlar gizlice ibadet ediyorlardı. Hz. Ömer'in Müslüman olması İslam tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bundan sonra Müslümanlar daha da cesaretlendiler ve açıktan ibadet etmeye başladılar. Kâbe'ye gidip namaz kıldılar. Bu bir nevi meydan okuma ve fetihtir.⁷⁵

İslami fetihlerin başladığı dönemde karşılarında iki büyük siyaset ve kültür bulunmaktaydı. Bizans ve Sasani imparatorlukları kendi bölgelerine hâkim idi. Bu iki imparatorluk birbirleriyle sürekli karşı karşıya gelir ve çatışıyorlardı. Dini açıdan Bizans Hristiyanlık inancına Sasani ise Zerdüştlük inancına sahip idi. Bunlar kendi dininden olanları himaye eder, bağışta bulunur ve güçlendirmeye çalışırdı. Bu şekilde güçlendirdikleri dini cemaatleri ve aynı zamanda kabileleri kendi hâkimiyetlerini meşrulaştırmak ve kendi uyruklarını benimsetmek için kullanıyorlardı.⁷⁶

⁷¹ Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 18; Çelik, s. 167.

⁷² Nuri Ünlü, *İslam Tarihi Başlangıçtan Osmanlılara Kadar*, İfav. Yay. İstanbul 2014, s. 114.

⁷³ Antony Black, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi Peygamberden Bugüne*, Çev. Sevda Çalışkan ve Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi Yay., Ankara 2010, s. 40.

⁷⁴ Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, ed. Muhammed Muhiddin Abdulhamid, Daru'l Ceyl Yay., Beyrut 1988, s. 128.

⁷⁵ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, s. 318; Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 34.

⁷⁶ Ira M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yay., İstanbul 2003, s. 37.

Bu bölümde Hz. Ömer Dönemi fetihleri özet bir şekilde ele alınmıştır. Onun döneminde gerçekleşen fetihler aktararak bu fetihler ile ortaya çıkan siyasi hâkimiyete dikkat çekilmek istenmiştir. Çünkü fetihler aslında bir siyasi hâkimiyetin oluşmasında en önemli etkenlerden biridir. İslam devletinin hâkimiyet alanı fetihlerle genişlerken aslında sadece toprakların genişlemesi değil devletin siyasi hâkimiyetinin genişlemesine de dikkat çekilmiştir. Fetihlerden önce öncelikle İslamiyet'in yayılışına genel bir bakış yapmak bu dönemi tanımlamak açısından daha yerinde olacaktır.

A. İslam'ın Yayılışına Genel Bir Bakış

İslam dini kendisinden sonra yeni bir dinin gelmeyeceği iddiasını içinde barındıran bir dindir. İslam Mekke'de, Arap toplumunda ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber Arap'tır. Kur'an'ı Kerim de Arapçadır. İlk inananların neredeyse tamamına yakını Arap'tır. Bu durumla birlikte evrensellik iddiasını içinde barındırmaktadır. Evrensellik iddiası dışında belki de İslam'ın en bariz özelliği yayılma politikası ile hâkimiyeti elinde tutma isteğidir. Bunu en açık şekilde Kur'an'da geçen, "Din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın" (Enfal, 39) ayeti ile birlikte ilk dönem Müslümanların İslam'ın yayılması için yaptıkları bütün olaylarda ve fedakârlıklarda görmekteyiz.

İslam kendi bünyesinde taşıdığı mesajla bir asır içinde Hindistan'dan Atlas Okyanusuna kadar yayıldı. Bu yayılma, zorbalıkla bir dini kabul ettirmeye çalışan ve bu zorbalık nedeniyle halkların kabul etmeye mecbur bırakıldıkları bir askeri fetih yoluyla olmamıştır. Bilakis, İslam fetihlerinin taşıdığı asıl gerçek "kültür devriminin" parıltısıyla tarih sahnesine çıkmıştır.⁷⁷ Kültür devrimi, yani insanlığın içinde bulunduğu kötü durum İslam'ın getirdiği yeni bir söz ile yeni bir hayat tarzıyla insanlığı tanıştırmış ve bu durumu değiştirmiştir.

İslam'ın yayılışı, Mekke'de Hz. Peygamber'in vahiy alması ile başlamakla birlikte süreç aslında Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesinden sonra

⁷⁷ Roger Garaudy, *İslam ve insanlığın Geleceği*, Çev. Cemal Aydın, Pınar Yay., İstanbul 1990, s. 18.

devletleşen yapının giderek hâkimiyet alanını genişletmesi şeklinde olacaktır.⁷⁸ İlk İslam devleti Medine’de Hz. Peygamberin idaresinde kurulmuştur.⁷⁹ Bu dönemde Mekke fethedilmiş ve Araplar akın akın İslam’a girmiştir. Önceleri Peygamberi kabul etmeyen Araplar, Mekke’nin fethiyle güçlenen İslam’a boyun eğmek zorunda kalmışlar ve Müslüman olmuşlardır. Fetihle gelen hâkimiyet İslam’ın yayılışının en önemli sebebi olmuştur.⁸⁰

Hz. Peygamber’den sonra Hz. Ebu Bekir halife olmuştur. İki sene süren Hz. Ebu Bekir’in Halifeliği esnasında Ridde olayları yaşanmış, zekât vermeyenlerle savaşılmış ve yalancı peygamberlerle mücadele edilmiştir. Bu süreçte Hz. Ebu Bekir üstün bir siyaset ve cesaret örneği göstererek tüm bu sorunların üstesinden gelmiştir. Böylece birlik sağlanmış ve fetihler kaldığı yerden devam etmeye başlamıştır.⁸¹

Fetihlerin hız kazandığı ilk zamanlarda Hz. Ebu Bekir’in vefat etmesi üzerine Hz. Ömer halife olmuştur. Hz. Ömer’in Halife olmasıyla fetihler devam etmiş İslam’ın yayılışı hız kazanmıştır. On yıl süren halifeliği boyunca İslam, insanlık tarihinde eşine az rastlanır şekilde yayılmıştır. Bu yayılışın altında yatan birçok sebep olmakla birlikte en önemli sebep fetihler olarak görülmüştür. Bu muazzam büyüme hicri birinci asırda hız kesmeden devam etmiştir.

“İslam’ın yükselişi insanlık tarihinin belki de en şaşırtıcı olayıdır. Önceleri neredeyse adlarına haritalarda rastlanmayan bir yöre ve halktan fişkıarak, koca imparatorlukları darmadağın edip, kadim dinleri silip süpüren(onlara galip gelen), kavimlerin ruhlarını yeniden biçimlendirip, bütünüyle yepyeni bir dünya, bir ‘İslam Dünyası’ inşa eden İslam, sadece bir yüzyıl içinde yeryüzünün yarısını aşkın bir alanda yayıldı.”⁸²

⁷⁸ Ahmet Turan Yüksel, “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.6, Konya 1996, s. 169.

⁷⁹ Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Savaşları*, Çev. Salih Tuğ, Yağmur Yayınları, İstanbul 1962, s. 31.

⁸⁰ Yüksel, “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri”, s. 178.

⁸¹ Numani, s. 179; Yüksel, “Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri”, s. 170; İsrail Balcı, “Hz. EbûBekr Döneminde İç Siyaset ve İdare”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.11, Samsun 1999, s. 202.

⁸² İzzeti, *İslam’ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 16.

Bu yayılmanın bir cümle ile açıklaması yapılırsa şu denebilirdi; “Müslümanların kalbine yerleşen hakikat aşkı kendisini düşünceyle, iş ve eylemle herkesin önünde açığa vurmada yatışmaz”.⁸³

İslam fetihlerinin bu şekilde hızlı olmasının sebeplerinden biri de Bizans ve Sasani imparatorluklarının bir süre önce kendi aralarında yaptıkları savaşlardan dolayı askerî açıdan tükenmiş olmalarıdır. Ayrıca Hristiyan nüfus, yönetimin uygulamalarından rahatsız olduğu için imparatorluktan desteklerini çekmişlerdi. Sasani İmparatorluğu da aynı şekilde kendi halkıyla sıkıntılar yaşıyordu. Bundan dolayı fetihler yorgun kuvvetlere karşı kazanılan askeri başarılarla gerçekleşiyor, İslam yönetiminin ilk yıllarında yerli halkın yönetimi benimsemesiyle de pekişiyordu.⁸⁴

İslam’ın yayılışını sadece fiziksel unsura yani kılıca dayandıranlara karşı⁸⁵ İmam Ebu Yusuf’un ‘Kitabü’l Haraç’ adlı eserini sadeleştiren İsmail Karakaya kitabın mukaddimesinde bu konuya yönelik önemli açıklamalar getiriyor. İslam’ın kılıç zoruyla yayıldığını söyleyenlere şu soruları yönelterek tezlerini çürütüyor:

“Hz. Muhammed’e peygamberlik vazifesi verilmesinden hemen sonra birçok münevver ve kudretli zatın Müslüman olmasında hangi kılıcın tesiri olmuştur? Habeşistan Kralı Necaşi hangi kuvvetten korktuğu için İslamiyet’i kabul etmiştir? Peygamberin hicretinden hemen sonra Müslümanlığı seçen milletler, bir avuç insandan korktukları için mi Müslüman olmuşlardı? Ve son olarak bugün Müslümanlar asırlardan beri zor ve baskı kullanabilecek bir durumda olmadıkları halde binlerce, on binlerce insanın İslamiyet’i kabul etmeleri hangi kuvvete dayanmaktadır?”⁸⁶

Bazıları İslam’ın muazzam zaferini kılıç teziyle açıklamaya çalıştılar. Bunlar Carlyle’in özlü yanıtını unutuyorlar, haydi sizde kılıcınıza davranın, bakalım olacak mı? Bazıları da ona bağlananların coşkusuna yeterli bir neden olarak, dinin düşük düzeyli ahlaki içeriğini, vadettiği şehvi cenneti ileri sürüyorlar. Hiçbir din, tanıdığı

⁸³ Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 17; İzzeti, *İslam’ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 20.

⁸⁴ Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi*, s. 83.

⁸⁵ İzzeti, *İslam’ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 27.

⁸⁶ Ebu Yusuf, *Kitabü’l Haraç*, s. 58.

şehvet serbestisi ve tensel vaatlerin gücüyle, ruhlar üzerinde sürekli bir egemenlik kuramamıştır. Gene bazıları İslam'ın gerçek bir düşmanla karşılaşmadığı; Hristiyanlık ve Yahudiliğin yıpranmış biçimleri karşısındaki zaferinin de ilerleyen bir inanç olarak onun gücünü değerlendirmede geçerli bir ölçü olmadığı ve gerçekte, İslam'a karşı koyan ciddi bir güç bulunmadığı için kolayca yayıldığı yolundaki düşünceler ileri sürdüler.⁸⁷

İlk İslam fetihlerini dini faktörler açısından ele alan batılı araştırmacılar da olmuştur. G. H. Bousguet, Francesco Gabrieli, Laura Veccia-Vaglieri gibi batılı müsteşriklere göre İslam dini fetihlerin gerisinde hâkim olan unsurdur. Yeni dinin Müslüman Araplara kazandırdığı dini ideoloji ve heyecan ile fetihler başlamıştır. Amaç da bu ideolojinin yayılmasıdır demişlerdir.⁸⁸

B. Fetihler

I. Şam Bölgesinin Fethi ve Siyasi Hâkimiyet Altına Alınması (H.14/M.635-H.19/M.640)

Hiz. Ebu Bekir, Şam bölgesi fetihleri için üç ayrı komutana üç ayrı sancak vermiş ve üç koldan fetih hareketlerini yönlendirmişti. Bu komutanlar; Halid b. Said, Şurahbil b. Hasene ve Amr b. el-As idi. Daha sonra Halife olan Hiz. Ömer bu üç sancağı Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın sancağı altında birleştirip Ebu Ubeyde'yi Şam Valisi olarak atamıştır.⁸⁹

Müslümanlar savaş için yola çıktıklarında her birinin kumandasında üç bin asker vardı. Daha sonra takviye birlikler de gönderildi ve askerlerin toplam sayısı yirmi dört bine ulaştı böylece Filistin, Ürdün ve Şam bölgelerinde fetih hareketleri başlamış oldu.⁹⁰

Amr b. el-As komutasındaki İslam ordusu Filistin hududuna gelince karşılarında sayı ve silah bakımından üstün olan Bizans ordusu ile karşılaştılar. Bunun üzerine Hiz. Ebu Bekir Irak'ta bulunan Halid B. Velid'i destek birliği olarak Şam'a yolladı ve

⁸⁷ İzzeti, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 57.

⁸⁸ Yüksel, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri", s. 174.

⁸⁹ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 156.

⁹⁰ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 157.

Halid'i de komutan tayin etti. Şam bölgesindeki ilk savaş Gazze köylerinden Dasin adlı köyde 634 yılında vuku buldu. Orada çok çetin bir savaş oldu ve Müslümanlar galip geldi. Daha sonra el-Arabe denen mevkiye savaş oldu ve Müslümanlar kazandı.⁹¹

Şam bölgesi fetihleri bu şekilde başlamış ve özellikle de Halid b. Velid'in buraya gelmesi ile İslam fetihleri durdurulamaz bir şekilde ilerleme göstermişti. Şam bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Busra şehri fethedildi.⁹² Bizanslılar bu ilerleyişi durdurmak için yüz bin kişi civarında büyük bir orduyla karşılık vermek için Ecnadeyn'de (13/634) bir araya geldiler. Burada her iki ordu arasında çok şiddetli bir savaş oldu. Özellikle komutan Halid b. Velid bu savaşta çok büyük başarı gösterdi. Neticede Müslümanlar galip geldi. Bizans imparatoru Herakleios bu savaşın neticesinde Hıms Şehrini terk ederek Antakya'ya kaçtı.⁹³

1. Fihl Savaşı (H.14/M.635)

İslam orduları Şam bölgesinde bu şekilde ilerlerken H.13'de Hz. Ebu Bekir vefat etti. Hz. Ömer halife oldu. Fihl Savaşı da bundan beş ay sonra vuku buldu. Hz. Ömer, Ebu Ubeyde b. Cerrah'ı Şam bölgesinin valisi ve komutanı tayin ederek Halid'i komutanlıktan aldı. Bu bölgedeki fetih hareketleri Ebu Ubeyde'nin komutanlığında devam etti. Bu savaşta Herakleios Antakya'ya geçince Rumları ve el-Cezire halkını Müslümanlara karşı kışkırttı. Her iki ordu Ürdün'ün Fihl mevkiinde karşılaştı. Müslümanlar bu savaştan zaferle ayrıldı. Bir kısım insanlar kalelerine sığındılar onlarda antlaşma neticesinde teslim oldular.⁹⁴

2. Mercu's-Suffer Savaşı (H.14/M.635)

Bizans imparatoru Herakleios'un yardım birlikleri göndermesiyle Rumlar çok sayıda askerle yeniden toparlandılar. Müslümanlar da Dımaşk yolunda ilerlemeye devam ederlerken her iki ordu Mercu's-Suffer'de karşılaştılar. Bu savaşın

⁹¹ El-Belazuri, s. 158.

⁹² El-Belazuri, s. 163.

⁹³ El-Belazuri, s. 165.

⁹⁴ El-Belazuri, s. 166; İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem ve Te'akibü'l-Himem*, ed. Seyyid Kesruyi Hasan, C.1, Daru'l Kitabu'l İlmiyye Yay., Beyrut 2003, s. 165.

neticesinde Müslümanlar galip gelerek Rumları bozguna uğrattılar. Savaşın neticesinde Dımaşk şehri fethedilerek Müslümanların hâkimiyeti altına girdi.⁹⁵

3. Dımaşk Şehrinin fethi (H.14/M.635)

Bizans ordusunun komutanı Mahan idi. Bizans ordusu 70 bin kişiye yakın birlikten oluşuyordu. Ebu Ubeyde savaş için bazı tedbirler aldı. Remle'ye Bişr b. Kaab'ın komutanlığında 1.000 kişilik bir birlik gönderdi. Remle tarafından yardım gelmemesi için düşmanı oyalamalarını istedi. Ayrıca Şurahbil kumandasında 10.000 kişilik bir birliği de Remle'ye gönderdi. Bu birliğe de Remle de bulunan kaleyi kuşatmasını istedi. Orayı zapt etmesini galip gelemese bile oradaki birliklerin Şam tarafına gelmelerine engel olmasını istedi. Sonra da Ebu Ubeyde geriye kalanlarla Şam'a gitti. İslam ordusunun bu ilerleyişi sonunda şehrin kapılarına kadar dayandı. Ve şehir muhasara altına alındı. Bir tarafta Halid b. Velid diğer tarafta Ebu Ubeyde komutasındaki İslam ordusu şehri kuşattılar. Orada Mahan'ın komutanlığında 70.000 kişilik Bizans ordusu ile karşılaştı. Çetin bir savaş oldu. Düşman orda bulunan bir hisara saklandı. Uzun bir zaman süren muhasara neticesinde Dımaşk halkı teslim olmak istedi ve sulh antlaşması ile şehir fethedildi. Ebu Ubeyde bu durumu Hz. Ömer'e haber etti ve andlaşmayı yürürlüğe koydu.⁹⁶

Remle'ye giden Şurahbil komutasındaki birlikler Remle ve Nisan şehirlerini ele geçirdiler. Orda gece yarısına kadar zor bir savaş gerçekleşti. Neticede Müslümanlar galip geldi. Şurahbil, Remle'yi ele geçirdikten sonra hemen ordusunu Nisan şehrine sürdü. Onlar da barış istediler ve savaşmadan teslim oldular. Şam halkının kabul ettiği şartlarda sulh yapıldı. Taberiye halkı da bu barışa katıldı. Bu kazanılan galibiyetler ve gerçekleşen fetihler Hz. Ömer'e haber edildi.⁹⁷

4. Hıms'ın Fethi (H.14/M.635)

Dımaşk şehri fethedildikten sonra İslam ordusu Hıms'a doğru yol aldı. Orda da ufak çaplı bir savaş olduktan sonra halk şehre sığındı. Düşman askerleri de kaçıp

⁹⁵ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 170.

⁹⁶ Ebu Cafer Muhammed Bin Cerir Taberi, *Tarih-i Taberi*, çev. M. Faruk Gürtunca, C.3, Sağlam Yay., İstanbul, s. 410; El-Belazuri, s. 175.

⁹⁷ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 411.

gittiler. Halk askerlerin kendilerini terk ettiklerini görünce eman ve sulh istediler. Müslümanlar da onlara eman verdi ve Hims şehri de bu şekilde fethedildi.⁹⁸

5. Yermuk Savaşı (H.15/M.636)

Rumlar bu savaş için Herakleios öncülüğünde çok büyük bir ordu topladılar. İslam ordusu da onlara karşı ilerledi. Yermuk Nehrinin kenarında çok şiddetli bir savaş cereyan etti. Bu savaşta Müslümanların sayısı azdı Rumlar ise çok fazlaydı. Ayrıca bu savaşta Müslüman kadınlar da savaştılar. Savaşın neticesinde Müslümanlar galip geldi.⁹⁹ Bu savaş İslam tarihi açısından çok önem arz etmektedir. Savaşın neticesinde Şam bölgesinin siyasi hâkimiyeti Müslümanların eline geçmiş ve Rumların hükmü kalmamıştır. Herakleios bu savaştan sonra Kostantiniyye'ye gitmek zorunda kalmış ve Antakya'yı da terk etmiştir.

6. El- Cezire'nin Fethi (H.16/M.637)

Hz. Ömer, el-Cezire'nin fethedilmesi emrini verdi. Ya Müslüman olsunlar yâ da haraç versinler dedi. Cezire halkının tamamına yakını Hristiyan idi. El-Cezire bölgesinin tamamı Ebu Ubeyde'nin komutan olarak atadığı İyad b. Ğanm tarafından fethedildi. Ebu Ubeyde vefat ettikten sonra Hz. Ömer, İyad'ı bu bölgeye vali tayin etti. Bu bölgede bulunan Araplar er-Rakka şehrine sığındılar. İyad komutasındaki İslam ordusu bu şehrin kapılarından biri olan er-Ruha (Urfa) kapısına geldi ve şehri kuşattı. Küçük çaplı çatışmaların sonunda burayı sulh yoluyla fethetti. Daha sonra Harran bölgesi de sulh yoluyla fethedildi. Ayrıca Nusaybin, Meyyafarikin, Karkisiya ve Fırat bölgesi bu şekilde teslim oldu. Bu bölgenin önemli şehirlerinden Amid (Diyarbakır) ve Mardin bu siyasi hâkimiyete boyun eğdi. Böylece el-Cezire bölgesinin tamamı sulh antlaşmasını kabul ederek teslim oldu.¹⁰⁰

7. İliya (Kudüs)'nin Fethi (H.16/M.637)

İslam ordusu Kudüs şehrini kuşattı. Buranın halkı savaş yapılmasını istemedi ve sulh yoluyla anlaşarak şehri vermek istediler. Eman talep ettiler ayrıca anlaşmanın

⁹⁸ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 186., İbnü'l Esir, *el-kamilfi't-tarih*, ed. Ebu'l-Fidai Abdullah el-Kadı, C.2, Daru'l Kitabu'l İlmiyye Yay., Beyrut 2010, s. 279.

⁹⁹ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 192; İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem ve Te'akibü'l-Himem*, s. 196.

¹⁰⁰ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 447; El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 247; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 73.

bizzat Hz. Ömer tarafından imzalanmasını istediler. Ebu Ubeyde bu durumu Hz. Ömer'e bildirdi. Hz. Ömer buraya gelerek ve antlaşmayı bizzat kendisi yaptıktan sonra Medine'ye döndü.

Kudüs'ün fethi Müslümanların gücünü gösteren en önemli olaylardan biridir. Çünkü Kudüs şehri için savaşa gerek kalmamıştır. Kudüs Patriği Sophronios İslam ordusuna ve Hz. Ömer'e Kudüs şehrinin anahtarlarını savaşmadan teslim etti.

Kudüs şehrinin sulh yoluyla ele geçirilmesi ve kimseye bir zarar verilmemesi çevre şehirleri etkiledi. İliya şehri Şam diyarının en büyük yerleşkelerinden biriydi. Bu sebeple diğer küçük şehirler onun öncülüğünde İslam'a teslim oldular.¹⁰¹

8. Kınnesrin, Haleb ve Antakya'nın Fethi (H.17/M.638)

Müslümanlar Fetihler için ilerlemeye devam etti. Kınnesrin şehrine vardı. Şehir halkı Müslümanlar ile savaştı. Fakat güç yetiremeyince kalelerine sığındılar ve sulh yapmak istediler. Ebu Ubeyde Hıms andlaşmasına benzer şekilde onlarla anlaştı ve orayı ele geçirdi.¹⁰² Daha sonra Ebu Ubeyde Haleb'in alınmasını öngördü. İyad b. Ğanm komutasında öncü birlik gönderdi. İyad buraya geldiğinde halkı kalelere sığınmış bir halde buldu. Müslümanlar burayı kuşattı. Çok geçmeden sulh ve eman istediler. Sulh yapıldı andlaşmayı yapan İyad oldu, yürürlüğe koyan ise Ebu Ubeyde oldu.¹⁰³ Ebu Ubeyde Haleb'den sonra Antakya'nın üzerine yürüdü. Bir gurup asker buranın kalesine sığınmıştı. Bir bölük askerde yolda karşılarına çıkmış bunları hezimete uğratılmıştı. Daha sonra şehri bütün kapılardan kuşattı. Sonunda şehir dayanamadı ve antlaşma yapılarak burası fethedildi.¹⁰⁴

9. Kayseriyye'nin Fethi (H.19/M.640)

Kudüs'ün Fethinden sonra Şam valisi ve İslam orduları kumandanı Ebu Ubeyde vefat etti. Hz. Ömer onun yerine Yezid b. Ebi Süfyan'ı Şam valisi olarak atadı. Fetih hareketlerine devam etmesini Kayseriyye üzerine gitmesini emretti. İslam ordusu burayı kuşattı. Kuşatma esnasında Yezid vefat etti. Yerine kardeşi

¹⁰¹ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 437.

¹⁰² El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 206.

¹⁰³ El-Belazuri, s. 209.

¹⁰⁴ El-Belazuri, s. 210.

Muaviye'ye bıraktı. Uzun ve çetin süren kuşatma sonunda Kayseriye fethedildi. Bu her iki durum Hz. Ömer'e bildirildi. Hz. Ömer de Muaviye'yi bu bölgeye vali atadı.¹⁰⁵

II. Mağrib Bölgesinin Fethi ve Siyasi Hâkimiyet Altına Alınması (H.20/M.641-H.22/M.643)

Hz. Ömer Amr b. el-As'ı Mağrib bölgesinde fetih hareketlerine başlaması için hicri 19. yılda görevlendirdi. Bu süre zarfında Şam ve el-Cezire bölgeleri fethedilmiş bulunuyordu. Amr üç yıl gibi kısa bir sürede bütün bir eyaletin fethini tamamladı. Bazı yerlerde kuşatmaların uzun sürmesine şehrin teslim olmamakta ayak diretmesi sebep olmasına rağmen tüm bölge Müslümanların hâkimiyeti altına girdi.¹⁰⁶

1. Mısır'ın Fethi (H.20/M.641)

Mısır şehri Bizans'a bağlı eyaletlerden biriydi. Mısır'ın o zamanki önemi İstanbul'un Tahıl ambarı olması, Hicaz'a yakın olması, önemli tersaneleri ve Afrika'nın fethini kolaylaştıracak bir stratejik konumda olmasından ileri geliyordu.¹⁰⁷ Amr b. Ass komutasındaki İslam ordusu önce El-Ariş denen mevkiye geldiler. Oradan da el-Ferma denen yere geldiler. Burada karşılarında savaşılmaya hazır bir birlik buldular ve onlarla savaştılar. Müslümanlar galip geldi. Oradan da Fustat şehrine yürüdüler. Amr burayı muhasara altına aldı. Muhasara uzun sürünce Hz. Ömer, Zübeyr b. Avvam komutasında oniki bin kişilik takviye birlik yolladı. Daha sonra burası ele geçirildi. Mısır halkı Müslümanlara karşı koymaya çalıştı fakat güç yetiremediler ve Mısır fethedildi. Sulh yapıldı aralarında antlaşmalar oldu. Amr Mısır'ın fethini tamamlayarak tüm hâkimiyeti ele geçirdi.¹⁰⁸

2. İskenderiye'nin Fethi (H.21/M.641)

Mısır fethedildikten sonra Hz. Ömer fetih hareketlerine devam edilmesini ve İskenderiye'nin üzerine yürünmesini emretti. Oranın halkı dışında orda bulunan

¹⁰⁵ El-Belazuri, s. 200.

¹⁰⁶ Osman Gürbüz, "Bizans ve Sasanilerdeki Dini Baskıların İlk Dönem İslam Fetihlerine Etkileri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.7, S.1, Ankara 2007, s. 171.

¹⁰⁷ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 81.

¹⁰⁸ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 303.

Rumlar ve Kıptiler Müslümanlara karşı birleştiler. Amr onlarla İskenderiye'ye yakın bir yer olan el-Kiryevn'de karşılaştı ve onları mağlup etti. Sonra Amr yoluna devam etti ve İskenderiye'ye ulaştı. Halk savaşa hazırdı ancak Kıptiler barış yapmak istedi. Onların başında Mukavkıs bulunuyordu. Belirli bir süreliğine sulh teklif etti fakat Amr kabul etmedi. Mukavkıs çok görünmek için bazı hilelere başvurdu fakat Amr biz düşmanlarımızı sayımızın çokluğuyla yenmedik diyerek onları tehdit etti. Müslümanlar onlarla çok çetin bir harbe tutuştu. Onları şehirlerinde üç ay muhasara ettiler. Neticede İslam ordusu İskenderiye'yi fethetti.¹⁰⁹

3. Trablus'un Fethi (H.22/M.643)

Amr, İskenderiye'yi fethettikten sonra Trablus'a yöneldi. Orda yapılan savaşlarda Müslümanlar galip geldi. Trablus fethedildi. Trablus'tan sonra İfrikiyye'ye gitmek için Hz. Ömer'den izin istedi fakat Hz. Ömer orasının parçalanmış, hıyanet etmiş ve hıyanete uğramış bir yer olduğunu söyleyerek oraya gitmesine engel oldu.¹¹⁰

III. Irak-Doğu Bölgesinin Fethi ve Siyasi Hâkimiyet Altına Alınması (H.13/M.634-H.21/M.642)

Şam ve Mağrib bölgesi İslam fetihleri neticesinde Bizanslıların hâkimiyetinden Müslümanların hâkimiyeti altına girmiş oldu. Fakat Bizans sadece buralardan geri çekilmiş yerini Müslümanlara bırakmıştı. Bizans en zengin ve kalabalık eyaletleri olan Anadolu ve Balkanları hala elinde tutuyordu. Irak ve Doğu bölgesinin hâkimiyeti İranlıların elinde idi. İran'ın hâkimiyet sahasına doğru yapılan fetihler neticesinde ise uzun süredir devam edegelen Sasani İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilmiş oldu. Bu olay tarihi açıdan çok büyük ve hayret oluşturan bir hadisedir.¹¹¹

Hz. Ömer halife olunca Ebu Ubeyd es-Sakafi'yi İran yönüne yapılacak fetihler için komutan atadı. O zaman Müsenna b. Harise komutan idi. Hz. Ömer yazdığı bir mektupta Ebu Ubeyd'i karşılamasını ve emirlerini dinleyip itaat etmesini emretti. Ebu Ubeyd savaş için yola çıktı. Yolda Arapları cihada ve ganimete teşvik etti. Onun

¹⁰⁹ El-Belazuri, s. 316; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 94.

¹¹⁰ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 324.

¹¹¹ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 81.

bu davetine pek çok kişi iştirak etti. Acem birlikleriyle Tüster’de karşı karşıya geldi. Acemleri mağlup etti. Daha sonra Dürna’da, Kesker’de ve Barusma’da Acemlere galip geldi.¹¹²

1. Namarık Savaşı (H.13/M.634)

Bu savaş Acemlere karşı yapılan ilk büyük savaşlardan biridir. Acem ordusunun başında Caban adlı bir komutan bulunmaktaydı. Her iki ordu Namarık’de karşılaştı. Ebu Ubeyd öncülüğündeki takviye birlikleri gelmeden Caban saldırı emrini verdi. Çetin bir savaş olurken zor zamanda İşlam ordusuna takviye birlik geldi. Müsenna ordunun komutanlığını Ebu Ubeyd’e bıraktı. Ebu Ubeyd birkaç gün İşlam ordusunu dinlendirdi. Daha sonra askeri yeniden düzene soktu birliklere yeni komutanlar atadı. Ve günlerce süren savaşın sonucunda Müřlümánlar zafer kazandılar. Neticesinde birçok ganimet ve esir elde ettiler.¹¹³

Acemler mağlup olduktan sonra kaçmaya başladılar. Ebu Ubeyd peşlerinden gitti. Düşman ordusu Kesker şehrine sığınmıştı. Düşman burada yine toparlandı. Ebu Ubeyd onları Sekkatiye’de karşıladı ve düşman ordusunu mağlup etti.¹¹⁴

2. Köprü Savaşı (H.13/M.634)

Acemler Müřlümánların ciddi bir tehdit oluşturduğunu görüp daha güçlü bir şekilde karşılarına çıkmak için hazırlandı. Behem Cadu komutasında 30.000 kişilik savaşçı birliğı oluşturuldu. 30 tane de savaş için eğitilmiş fil getirdiler. İçlerinde öyle bir fil vardı ki girdiğı hiçbir savaşı kaybetmemiş ve diğer fillerden çok daha büyük bir fil idi.¹¹⁵

Fırat ırmağının kıyısında bir köyde savaş cereyan etti. Fırat’ın bir kolu o köyün içerisinden geçiyordu. Orda her iki tarafı birbirine bağlayan bir köprü vardı. Ebu Ubeyde komutasındaki İşlam ordusu gelip buraya yerleşti. Askerleri de köprüden karşıya savaş için geçirdi. Karşı tarafa geçilmemesini onların gelmesi gerektiğini söyleyenler olduysa da Ebu Ubeyde bizim korktuğumuzu düşünmesinler cesaretli

¹¹² El-Belazuri, *Fütühu’l-Büldan*, s. 359; İbn Miskeveyh, *Tecaribü’l-Ümem ve Te’akibü’l-Himem*, s. 198.

¹¹³ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 414; İbnü’l Esir, *el-kâmil fi’t-tarih*, s. 283.

¹¹⁴ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 414; Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer Hayatı, şahsiyeti ve Dönemi*, s. 464.

¹¹⁵ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 414.

olduğumuz görsünler diye karşıya geçti.¹¹⁶ Behem Cadu komutasındaki acem ordusu ve fil birliği de oraya geldi ve her iki ordu karşı karşıya kaldı.¹¹⁷

Hicri 13 yılı (634) Ramazan ayının sonunda cumartesi günü savaş başladı.¹¹⁸ Müslümanların atları ilk defa karşılaştıkları fillerden ürktü. Ebu Ubeyde fillere saldırmaları emrini verdi. Kendisi de ak file saldırdı. Filin üzerine atılıp hortumunu kesti fakat fil onu atından düşürdü ve yaraladı. Ebu Ubeyde filin saldırısından sağ kurtulamadı ve orada şehit oldu. Daha sonra savaş Müslümanların aleyhine ilerledi. Müsenna komutanlığı devraldı ve orduya geri çekilme emri verdi. Sakifoğullarından Abdullah b. Mezid adlı bir kişi köprüyü yıktı ve geri çekilmemelerini sonuna kadar savaşmalarını söyledi. Müsenna bu duruma kızdı ve köprüyü yeniden inşa ettirip karşıya geçmelerini sağladı. Sonra da düşman gelmesin diye köprüyü imha ettirdi. Bu savaş Müslümanlar için büyük bir yenilgi oldu. Çok sayıda Müslüman şehid oldu. Müsenna da bu savaşta yaralandı. Birçok Müslüman da Medine'ye geri döndü.¹¹⁹

Hz. Ömer bir süre bekledikten sonra tekrar Müslümanları harekete geçirdi. Müslümanlar küçük çaplı baskınlarda bulunmaya başladılar. Bu baskınlar neticesinde el-Hire, Kesker, Sura, Berbisma, en-Nehreyn (Fırat ve Dicle), Aynu't-Temr bölgelerinde ilerlemeye devam ettiler.¹²⁰

3. Büveyb Savaşı (H.14/M.635)

Köprü savaşı yenilgisinden sonra Hz. Ömer askerleri tekrar savaşa yönlendirdi. Müsenna b. Harise'yi komutan olarak atadı. Müslümanlar yardıma gelen askerlerle birlik olup tekrardan toparlandılar. İslam ordusunda bulunan askerler bu savaşta oruçlu bulunuyorlardı fakat Müsenna oruçlarını bozmalarını emretti. Müsenna Müslüman birliklerin saflarını kontrol ettikten sonra savaş başladı. Sert ve çetin bir harp meydana geldi. Müslüman askerler düşman ordusunun merkez kuvvetlerini tamamen yok edip komutanlarını öldürdü. Müsenna toz toprak içinde savaşın

¹¹⁶ Dineveri, *el-Ahbaru't-Tıval*, ed. Asım Muhammed el-Hac Ali, Daru'l Kitabu'l İlmiyye Yay., Beyrut 1971, s. 166.

¹¹⁷ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 416.

¹¹⁸ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 361.

¹¹⁹ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 417; El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 360.

¹²⁰ El-Belazuri, s. 364.

seyrinde tanınmaz hale geldi. Müslümanlar Köprü savaşında alınan mağlubiyetten sonra kazanılan bu savaş ile morallerini yeniden düzelttiler.¹²¹

4. Kadisiyye Savaşı (H.15/M.636)

Acemler Müslümanların tekrardan bu ilerleyişlerini durdurmak için büyük bir ordu hazırladılar. Hazırladıkları ordu Müslümanların ordusundan daha fazla idi. Ayrıca gene filler acem birlikleri arasında boy göstermekteydi. Düşmanın bu çokluğunu görünce Hz. Ömer bizzat kendisi bu savaşa katılmak istedi. Müslümanların başına komutan olarak Sa'd b. Ebi Vakkas'ı görevlendirdi. Bu sırada Müsenna'nın ağırları arttı ve şehid oldu. Acem birliklerinin başında Rüstem adında bir komutan bulunmaktaydı. Rüstem Müslümanlardan elçi istedi. Hz. Ömer, Muğire b. Şu'be'yi elçi olarak gönderdi. Muğire Rüstem'le görüşmeler yaptı. Görüşmeler sonucunda herhangi bir antlaşmaya varılamadı ve savaş kaçınılmaz oldu. Çok çetin bir savaş başladı. Rüstem Müslümanların üzerine geldi. Muğire İslam ordusuna dönüp askerleri biraz geri çekti. Rüstem bu geri çekilişi kaçış zannetti ve İslam ordusunun peşine takıldı. Müslümanlar ise ani bir geri dönüşle düşmanın üzerine hücum ederek düşmanı bozguna uğrattı. Günlerce süren bu savaşta her iki taraftan da kayıplar vardı. Savaşın neticesinde zafer Müslümanların oldu. Bu savaş ile alakalı birçok şiirler söylendi. Müslümanlar kahramanlık destanı yazdılar.¹²²

5. Medain'in Fethi (H.16/M.637)

Kadisiyye savaşından sonra acemler geri kaçtı ve Medain'e sığındılar. Burada birlik olup yeniden Müslümanlara karşı savaşmak için hazırlandılar. Sa'd komutasındaki İslam ordusu peşlerinden gitti. Onları Medain'de kuşattılar ve acemlere karşı bir zafer daha elde ettiler.¹²³

Acemler her şeylerini geride bırakıp kaçtılar. Geride çok fazla ganimet bıraktılar. Bu zaferin en önemli yanlarından biri de Müslümanların eline geçen ganimetin çok fazla olmasıdır.¹²⁴

¹²¹ Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, s. 471.

¹²² El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 364; Ebu Yusuf, *Kitabü'l Haraç*, s. 121; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 36.

¹²³ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 375; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 61.

¹²⁴ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 441.

6. Celula Savaşı (H.16/M.637)

Medain'in fethinden sonra Acemler büyük bir ordu ile Sevad ile İran arasında bulunan Celula'da tekrar toplandılar. Sa'd İslam ordusu ile onların üzerine yürüdü. Sasani birlikleri kaleye sığınmış etraflarını hendeklerle çevirmişlerdi. Sa'd yardım gelmeden hızlı bir şekilde saldırmak gerektiğini düşündü. Acemleri bulundukları yerden çıkmak zorunda bıraktılar. Benzeri görülmemiş çetin bir savaş oldu. Karşılıklı oklar atıldı, kılıçlar parçalandı. Nihayet Müslümanlar toptan bir hamle ile Acemlerin üzerine yürüdüler ve onları mağlup ettiler. Acem birlikleri artlarına bile bakmadan kaçtılar. Müslümanlar bunun üzerine Dicle nehrinin doğusundaki Sevad bölgesine akınlar düzenlediler.¹²⁵ Netice olarak Sevad'da Müslümanların hâkim olmadığı bir bölge kalmadı. Bütün bir Sevad bölgesi Ebu Ubeyd komutanlığındaki İslam ordusuna boyun eğdi ve Müslümanların hâkimiyeti altına girdi. Zafer ve fetih haberleriyle birlikte elde edilen ganimetin beşte biri Hz. Ömer'e gönderildi.¹²⁶

7. Nihavend Savaşı (H.21/M.642)

Bölgedeki İran hâkimiyetine son veren en önemli savaşlardan biri Nihavend savaşıdır. Bu savaştan sonra Acemlerin beli kırılmış bir daha toplanamamışlardır. Bunun neticesinde fetih hareketlerinin ardı arkası kesilmemiştir.

Sasani Hükümdarı Kısra III. Yazdicerd Rey, Kümis, İsfahan, Hemedan ve el-Mahan halklarını kendi etrafında toplayarak büyük bir ordu meydana getirdi. Bu ordunun başına Merdanşah (Firuzan)'ı kumandan tayin etti. Bu durum karşısında Hz. Ömer bir daha bu savaşa kendisi katılmak istedi. Fakat Müslümanlar bu durumu uygun bulmadıkları için gene izin vermedi. Orda bulunan İslam ordusuna takviye birlikler gönderdi. Ordunun başına Kesker Valisi Numan b. Amr b. Mukarrin'i atadı. Onun öldürülmesi halinde yerine geçecek isimleri de söyledi. Numan savaş başlamadan önce elimde olan şu bayrağı üç kere sallayacağım birincisinde herkes ihtiyacını gidersin ve abdest alsın ikincisinde atları ve silahları hazırlasın üçüncüsünde ise hep birlikte düşmana hücum edip kimse kimseye bakmasın dedi. Eğer komutanınız Numan bile katledilse, kendisine hiç kimse dönüp bakmasın dedi. Savaş başladığında ilk önce kendisi hücum etti. İlk yaralanan ve ilk şehid olanlardan

¹²⁵ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 377.

¹²⁶ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 415; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 66.

biri o oldu.Yerine sırasıyla diğ er komutanlar geçti. Savaşın sonucunda Müslümanlar galip geldi.¹²⁷

Bu galibiyetten sonra Hemedan, Kum, Kaçan, İsfahan, Rey, Kumis, Kazvin, Azerbaycan, Musul, Taberistan, Sicistan, Sind ve Horasan şehirleri birer birer İslam hâkimiyeti altına girdi.

H . Ömer döneminde gerçekleştirilen bütün bu fetihler üç ayrı bölgede vuku etti. şam, Mağrip ve İran bölgesinden oluşan bu üç ayrı bölge H . Ömer zamanında gerçekleştirilen fetihler neticesinde İslam devletinin hâkimiyeti altına girdi. Bu üç bölge iki ayrı gücün biri Bizans diğ eri de Sasani devletlerinin hükmü altında idi. Bu fetihlerin neticesinde her iki devletinde hâkimiyeti sona erdi. İslam devleti fetihlerin neticesinde tüm bu topraklarda tek siyasi güç haline geldi. Tüm bu fetihlerle dikkat çekmeye çalıştığımız husus aslında toprakların ele geçirilmesinden ziyade o toprakların üzerinde var olan siyasi hâkimiyetin İslam devletinin eline geçmiş olmasıdır asıl önemli olan da budur.

¹²⁷ El-Belazuri, *F t hu'l-Büldan*, s. 433; Ebu Yusuf, *Kitabü'l Haraç*, s. 126.

İKİNCİ BÖLÜM: FETİHLERİ YÖNLENDİREN DEVLET VE SİYASET AKLI

Bu bölümde İslam fetihlerinde devletin ve siyasetin etkisini zafere ulaşmasındaki rolünü Hz. Ömer dönemi üzerinden incelemeye çalışacağız. Müslümanları fetihlere yönlendiren birçok faktör olmuştur. Yalnız bu faktörler arasında devletin siyasi yönlendirmesinin ve devlet başkanının buradaki tutumu en belirleyici faktörlerden biri olmuştur. İslam dininin kendi içinde barındırdığı fetih ruhu cihad ile ortaya koymaya çalışılmakla birlikte Müslümanlar ilerleyişini Sünnetullah'a bağlı olarak savaşta uyulması gereken kurallara da dayandırmıştır.

Hz. Ömer döneminde İslam, fetihler yoluyla çok hızlı bir şekilde yayılmıştır. Lakin bu sadece fetihler ile değil bilakis fetihlerle ortaya konan tavırdan kaynaklanmıştır. O da kendinden önce yaşamış bütün büyük medeniyetleri içinde toplayıp onlardan eşi benzeri görülmemiş bir yaratıcı sentez yapmasını bildiğindendir.¹²⁸ İslam'ın yayılışını araştıran ve sonradan Müslüman olmuş bilginlerden birisi:

“İslam bana mükemmel bir mimarlık ürünü gibi gözüküyor. Tüm bölümleri birbirini tamamlamak ve desteklemek üzere, mutlak bir dengenin, kesintisiz bir dinginliğin sonucu, içinde hiçbir şeyin eksikliği duyulmaksızın mükemmel bir uyumluluk halinde idrak ediliyor. Öğreti ve ilke olarak her şey, İslam'da, olması gereken yerde bulunmaktadır. Bireyler için bu böyleydi. İslam'a kitlesel ihtidalarsa daha çok bir faktöre veya belli bazı ana güdülere dayanıyordu. İslam diğer dinlerden farklı olarak, yalnızca zihnin manevi düzlemde benimsediği bir tutum ve vaziyet alış değil, aynı zamanda kendine yeterli, kültürel bir yörünge ve kesin çizgilerle belirlenmiş toplumsal bir düzendir diye açıklamıştır.”¹²⁹

İslam fetihlerinde Hz. Ömer'in çok büyük bir katkısı vardır. Hz. Ömer dönemi fetihlerinde orduların titizlikle ve planlı bir şekilde sevk edilmesi, komutanlarının liyakatle seçilmesi, fetihlerden sonra yapılanların hepsi bize Hz. Ömer'in nasıl bir katkısı olduğunu göstermektedir. Zaten Sünnetullah'ın bir gereği

¹²⁸ Garaudy, *İslam ve insanlığın Geleceği*, s. 30.

¹²⁹ İzzeti, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 17.

olarak tarih göstermektedir ki büyük hareket ve olaylardan çoğu bu şekilde büyük insanların evvel emirde tasarlayıp şekil vermesi sonucunda olmuştur.¹³⁰

Hiz. Ebu Bekir son zamanlarında hastalanınca yerine birini bırakmak istedi. Müslümanlar kendi halifelerini seçme hakkını ona verdi. Hiz. Ebu Bekir birtakım görüşmelerde bulunduktan sonra Hiz. Osman'ı çağırarak şu emri yazdırdı: "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla... Bu Ebu Kuhafe'nin oğlu Ebu Bekir'in dünyadan çıkarken ve Ahiret'e giderken, yani kâfirin iman ettiği, facirin ikna olduğu, yalancının doğru söylediği şu dakikadaki ahdimdir. Size halife olarak Ömer İbnu'l-Hattab'ı tayin ediyorum."¹³¹ Böylece Hiz. Ömer devlet başkanlığına bir nevi atama yoluyla geldi. Bu durum Hiz. Ömer'in hilafet makamındaki gücünü arttırdı ve otoritesini sağlamlaştırdı. Herhangi bir muhalefete mahal vermeyecek şekilde Hiz. Ebu Bekir'in Hiz. Ömer'i ataması devlet yönetiminde elinin daha güçlü olmasına vesile oldu.

Hiz. Ebu Bekir vefat ettikten sonra Hiz. Ömer hutbeye çıktı ve insanlara hitapta bulundu. "Araplar, komutanın kendisine tabi olduğu kibirli bir deveye benzer, komutan deveyi nereye sürdüğüne iyi baksın. Bana gelince Allah'a yemin ederim ki sizi doğru yola sevk edeceğim" dedi.¹³² Gerçekten de böyle oldu Hiz. Ömer Arapları fetihten fetihe koşturdu.

İslam fetihlerini kolaylaştıran faktörler, Hiz. Ömer'in ortaya koyduğu devlet ve siyaset aklı ile birleşince önü alınamaz bir ilerlemeye dönüştü. Bu faktörler arasında, İslam dininin insanlara sunduğu manevi güç (cihad), ganimet hususu, iyi yönetilmeyen ve ağır vergilerle ezilen bölge halklarının devletlerine olan bağlılıklarının azalması vardır. Ayrıca fetihlerin sonucunda Suriye ve Irak gibi bölgelerde demografik yapının mücahitler lehine değişmesi, Arapların siyasi birliği, Bizans ve Sasani devletlerinin birbirleriyle yıllarca süren mücadeleleri ve dini zulüm ve baskıların da olması İslam fetihlerini kolaylaştıran faktörlerden olmuştur.¹³³

¹³⁰ Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 207.

¹³¹ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi Örnek Halifeler-Emeviler Dönemi*, C.3, Beyan Yay., İstanbul 2014, s. 77.

¹³² İbnü'l Esir, *el-kâmil fi't-tarih*, C.2, s. 277; Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hiz. Ömer*, s. 53.

¹³³ Gürbüz, "Bizans ve Sasanilerdeki Dini Baskıların İlk Dönem İslam Fetihlerine Etkileri", s. 161.

A. Cihad Faktörü

Müslümanları İslam fetihlerine yönlendiren belki de en önemli saik İslam'ın kendisidir. İslam'ın içerisinde yer alan cihad kavramı; Allah'a güzel bir kul olmak, Allah ve Resulünün koyduğu kurallar çerçevesinde bir hayat yaşamak, İslam'ı diğer insanlara ve topluluklara ulaştırmak, halkı düşmandan gelebilecek tehlikelere karşı korumak ve gerektiğinde savaşmak demektir.¹³⁴

İslam'ın fetihlerle yayılışını, açıklamaya çalışan müsteşrik Döllinger şu sözleri sarf etmektedir: “Arapların ordularına her savaşta zafer getiren ve inanılmaz derecede kısa bir zaman içinde dünyanın gördüğü en büyük imparatorluğunu kurduran gerçek dini gayret, yani ilk kez bütün safiyetiyle gelişme gösteren yeni dinin gücüdür.”¹³⁵

Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerin ve Hz. Peygamber (sav)'in hadislerinin birçoğunda cihad hususuna değinilmiş ve teşvik edilmiştir, biz de bunların bir kısmını konumuz çerçevesinde burada aktaracağız:

“Allah, müminlerin mal ve mülkleriyle cihad etmesini emretmiş (Tevbe 9\41), Bu şekilde cihad edenlerin kendi katında rütbe bakımından daha üstün olduğunu ve kurtuluşa erenlerin o kimseler olduğunu haber vermiş (Tevbe 9\20) ve cihadın hakkıyla yapılmasını emretmiştir (Hac 22\78). Hz. Peygamber (sav) hadislerinde; cihadı İslam'ın zirvesi olarak kabul etmiştir. Ashabına cihadı emretmiş, onu amellerin en faziletleri arasında saymıştır. Allah yolunda bir ok atmayı bir köle azat etmekle denk tutmuştur.”¹³⁶

Nihavend Savaşın'da kendisine para karşılığında görev teklif edilen Numan adında bir Müslüman bu görevi para ile değil, gaza için yani cihad için olduğu takdirde kabul edeceğini dile getirdi. Bu da Müslümanları fetihlere yönlendiren bir hususun da Allah rızası ve cihad duygusu olduğunu bize göstermektedir.¹³⁷

¹³⁴ Mehmet Akbaş, *Sahabenin İslam Tebliği Suriye Bölgesi*, Nida Yay., İstanbul 2009, s. 150.

¹³⁵ Thomas Walker Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım ve Cenker İlhan Polat, İnkılab Yay., İstanbul 2007, s. 72.

¹³⁶ Akbaş, *Sahabenin İslam Tebliği Suriye Bölgesi*, s. 150.

¹³⁷ Sırma, *Müslümanların Tarihi Örnek Halifeler-Emeviler Dönemi*, s. 132.

Müslümanlar Kur'an'dan ve Hz. Peygamberden aldıkları bu terbiye ile fetihlerden fetihlere koşmuştur. Fakat bizim bakışlarımızı çevirdiğimiz önemli olan husus ise devletin bu siyaseti benimsemesidir. Devlet, Müslümanları İslam fetihlerine yönlendirirken İslam'ın bu yönünü uygulamaya koymaya çalışmış ve Hz. Ömer döneminde muvaffak olmuştur. Birçok sebeple birlikte İslam devletinin bu misyonu benimsemesi fetihlerin hızla ilerlemesine neden olmuştur.

Hiz. Ömer orduları gönderip komutanlara sancağı teslim ederken onlara şunları söylediler:

“Allah'ın adıyla ve Allah'ın yardımıyla! Allah'ın izniyle gidin ve onun yardımıyla muzaffer olun. Hareketinizde doğruluk üzerine ve sabırla sebat gösterin. Allah'a inanmayanlara karşı Allah yolunda mücadele ediniz. Ancak haddi aşmayın, çünkü Allah haddi aşanları sevmez. Herhangi bir karşılaşmada korkaklık ve gevşeklik göstermeyin. Gücünüz yetse de haksızlık yapmayınız. Galip geldiğiniz zaman aşırı gitmeyiniz. Yaşlı erkekleri, kadınları ve çocukları öldürmeyiniz, aksine iki ordu karşılaştığı, bir zaferin sarhoşluğu zirveye çıktığı veya bir hücum beklendiği sırada bunları koruyup kollamaya çalışsın. Ganimet konusunda hile yapmayın. Cihadı dünya kazancından uzak tutunuz. Allah'la yaptığınız sözleşmenin ticareti ile sevinin ve en büyük başarı da budur.”¹³⁸

Hiz. Ömer'in bu ifadesinde de görüldüğü üzere İslam orduları fetihlere yönlendirilirken onlara Allah yolunda mücadele etmeleri gerektiği, cihadı dünya kazancından uzak tutarak en büyük gaye olarak görmeleri gerektiği söylenmiştir. Cihadın neticesinde kazanacakları asıl hedefe vurgu yapılarak Müslümanlar teşvik edilmiştir.

B. Ganimet Faktörü

Müslümanları fetihlere yönlendiren önemli saiklerden biri de ganimet elde etme duygusudur. Bu hususun üzerinde müsteşrikler daha çok durmuş ve dikkat çekmiştir. Bunlardan biri olan Ph. K. Hitti bu konuyla alakalı eserinde şunları söylemektedir:

¹³⁸ Muhammed Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, Çev. Hamdi Aktaş, Beyan Yayınları, İstanbul 2007, s. 385.

“Bedevi aşiret ve yığınlarını harekete geçirecek olan şey, bir fanatizm’den çok, iktisadi zorunluluklar olmalıdır ve gerçekte de fetih orduları, kıraç iskân muntıkalarından kuzeydeki cazip ve bereketli ülkelere doğru olmak üzere, Bedeviler arasında teşkil edilmiştir. Bunların bazılarında, Ahirette Cennete gitmek hırs ve arzusu tahrik edici bir rol oynamış olsa bile diğer bazılarında, Basra körfezinden İskenderiye’ye doğru uzanan yay üzerinde kalan medeni bölgelerin konforlu ve lüks hayatı aynı derecede harekete getirici olmuştur.”¹³⁹

Arap yarımadası fakir bir yerdi. Ekonomik kaynakların azlığı Hicaz’da refah düzeyinin artmasına imkân tanımıyordu.¹⁴⁰ Arapların çoğu Medinelilere nazaran daha fakir ve sade bir halde yaşamaktaydı. Hâlbuki fetihlerle birlikte İran ve Bizans topraklarında toplanan zenginlik Arapların eline geçmeye başladı. Önceden az bir miktar servete sahip olan Araplar fetihlerle birlikte meşhur zenginlerden sayılmaya başladılar. Bu durum Arapları fetihlere yönlendirmede önemli bir rol oynadı. Fetihler neticesinde nerdeyse zenginleşmeyen bir Müslüman kalmamıştı.¹⁴¹

İslami fetihlerle ilk olarak Arap yarımadasında hâkimiyetin sağlanması çevre kabileler için dönüşümün başlangıcı oldu. Çünkü Araplar yarınların dünden çok daha farklı olacağını anladılar. Fetihlere katılmamanın getirdiği maddi kayıpları ve iskân politikasının dışında kalmalarını müşahade etmeleri artık fetihlere katılmayı mecburi hale getiriyordu. Önceleri devesinin otu peşinden koşan Araplar Halifesinin öncülüğünde fetihlerden fetihlere koşmaya başladılar. Kendilerinde olan bireysel bencilliklerini daha büyük bir gaye ile değiştirdiler. İslam toplumuna entegre olup gelişmelere karşı daha duyarlı bir hale büründüler.¹⁴²

Hz. Ebu Bekir irtidat edenlerle mücadelesini bitirdikten sonra Şam’a yönelik fetih hareketlerini başlattı. Fakat kendisi daha çok çekişmeleri giderip Müslümanların birliğini sağlamak ile uğraştı.¹⁴³ Bu birliği sağladıktan sonra fetih

¹³⁹ Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, s.206; Arnold, *İslam’ın Tebliğ Tarihi*, s. 73.

¹⁴⁰ Demircan, *Kabile topluluklarından Akide Toplumuna*, s. 100.

¹⁴¹ Şehbenderzade Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi I Dini Düşünce ve İslam Doğuşu*, Yayılışı, İlk Halifeler, ilk ihtilaflar, Emeviler ve Abbasiler, Çev. Ziya Nur Aksun, Ötüken Yay., İstanbul 2010, s. 273.

¹⁴² Şaban Öz, “İlk Dönem İslâm Toplumunda Siyasî Algı Değişimi Üzerine”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.21, Kahramanmaraş 2013, s. 11.

¹⁴³ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 78.

hareketi için Araplara mektuplar gönderiyor onları Allah yolunda cihada ve ganimet elde etmeye davet ediyordu. Kendilerine yapılan çağrıya bu her iki sebepten ötürü Araplar akın ederek karşılık vermişlerdi.¹⁴⁴ Halifelerin izinden giden ordu komutanları da aynı şekilde Müslümanları cihada ve ganimet elde etmeye teşvik ediyorlardı. Mesela Irak bölgesinin fethi ile görevlendirilen Ebu Ubeyde savaşa giderken yolda Arapları cihada ve ganimet elde etmeye teşvik ediyor. Bu davete aynı şekilde pek çok kişi katılıyordu.¹⁴⁵

El-Ezd kabilesinden bir topluluk Hz. Ömer'in yanına gelmişti. Hz. Ömer de onları Irak'a savaşmak için gitmeye ve Kısra ailesinin zenginliğini elde etmeye teşvik etmişti. Bunun gibi Becile Kabilesinin reisi Cerir b. Abdillah ile birlikte bir grup gelmiş elde edecekleri ganimetlerin dörtte birinin kendisi ile kabilesine verilmesi şartı ile Irak'a savaşmaya gideceğini söylemişti. Hz. Ömer de devletin payı olan beşte birlik kısım ayrıldıktan sonra kalanın üçte birinin kendilerine verileceği cevabını vermişti.¹⁴⁶

Görüldüğü üzere Müslümanları fetihlere yönlendiren önemli faktörlerden biri de ekonomik kazanç yani ganimettir. İnsanlar daha refah bir hayat sürebilmek için ekonomik açıdan gelişmek isterler. Bu sebeple fetihlerin arkasında sadece dini faktör var deyip ekonomik faktörleri görmezsek İslam'ın yayılışını etkileyen faktörleri eksik anlamış oluruz.

C. Psikolojik Etki

1. Moral

Askerin moralinin düzgün olması savaşların kazanılmasını etkileyen önemli bir faktördür. Savaşlarda zafer elde etmek isteyen komutan askerlerinin moralini en üst seviyede tutmak için elinden geleni yapmalıdır. Bu durum genel bir kaidedir. İslam fetihlerinde bunun örneklerini görmekteyiz.

Hz. Ömer Müslümanların moralini en üst safhada tutmak için elinden geleni yapmıştır. Bunun en bariz örneğini Köprü Savaşında mağlup olan Müslümanların

¹⁴⁴ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 156.

¹⁴⁵ El-Belazuri, s. 359.

¹⁴⁶ El-Belazuri, s. 362.

moralini düzeltmek için yapmış olduğu konuşmasında görüyoruz. Müslümanlar savaşta yenilgiye uğrayınca bir grubu Medine'ye geri döndü. Bundan önce bozgun haberi Medine'ye gelince Hz. Ömer minberde hutbe okuyordu. Hz. Ömer haberi alınca; "Ey Müslümanlar! Ebu Ubeyd Şehid olmuştur. Lakin gamlanmayınız Hz. Peygamber "İslamiyet, ilerlemesini sürekli olarak gerçekleştirecektir" diye buyurmuştur deyip teselli etmiştir. Ayrıca Medine'ye geri dönen askerler evlerinde gizlice oturup harp sahasından kaçtıkları için kendilerini kınarlar ve biz Allah'ın gazabına müstahak olduk diye düşünürlerdi. Onları bu düşünceye iten sebep Kur'an'ın şu ayeti idi: "Ey iman edenler savaş düzeninde iken kâfirlerle karşılaştığınız zaman sakın onlara arkanızı dönmeyin (savaştan kaçmayın)." ¹⁴⁷

Hz. Ömer harpten geri dönenlere moral vermek için onlarla konuşurdu. Savaşın kendisinin sıkıntı olmasından dolayı onların mazur olduğunu, söylerdi. Bir gün onlardan biri peki bu ayeti nasıl anlamamız gerektiğini bize söyle dedi. Hz. Ömer de bunun üzerine ayette geçen Müslümanların bir başka yerde olan kuvvetli askerlerine katılma ve onlarla birlik olup yeniden savaşması sözünü, kendisinin kuvvetli asker olduğunu ve bana yine savaşmak için geldiğinizi söyleyerek onların moralini düzeltmiştir. ¹⁴⁸

Görüldüğü gibi açıklama yaparak Müslümanların moralini düzelter Hz. Ömer onları tekrar savaşmaya hazırlamıştır. Morali düzelen Müslüman askerler kendilerinde tekrardan savaşma arzusunu bulmuşlardır. Bu durum fetihlere ve İslam'ın yayılmasına olumlu bir katkı sağlamıştır.

2. Cesaret

Cesaret hayatın birçok alanında başarı için olması gereken önemli bir faktördür. Cesaret herhangi bir meselede korkusuzca davranmak öne atılmak demektir. Genel bir kaide olarak hangi durumda olursa olsun cesur kazanma şansını içinde barındırırken korkak zaten kaybetmiştir. Özellikle de savaş alanında cesaret ve yiğitlik başarıyı beraberinde getirmiştir.

¹⁴⁷ Enfal, 15.

¹⁴⁸ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 419; İsrail Balcı, "Hz. Ömer'in Komutan Atama Stratejisi: Sa'd B. EbîVakkâs Ve Ebû Ubeyde B. El-Cerrâh Örneği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.20, Samsun 2005, s. 176.

Bütün bir İslam fetihlerinin altında yatan cesaret ruhunu ortaya koymak açısından şu olay dikkate şayandır. Humus şehri fethedilmiş ganimetlerle birlikte fetih haberi Hz. Ömer'e gönderilmişti. Müslümanlar şehrin içine girdiler. Orada bir gözü çıkmış Bizans askeri gördüler. Gözüne ne oldu diye sordular. O da; benimle birlikte birkaç askeri daha sizin tarafa gözcü olarak gönderdiler. Müslümanlardan birini yakalayıp getirmemizi emrettiler. Biz de birkaç atlı şehirden çıkıp dere boyunca yol aldık. Nihayet derenin kenarında sizden bir askerin yalnız başına atını bağlamış otururken gördük. Bizi görünce hemen atına bindi. Biz onun bizden kaçacağını sandık fakat onun atını bir anda bize doğru sürdüğünü gördük. Biz şaşkınlık içinde bir anlam veremezken o birden bize saldırdı. Aramızdan biri onu atından düşürdü ve kavga etmeye başladık. O bizden birkaç kişiyi öldürdü. Biz de kaçışmaya başladık. Ben tek kalmıştım hisarın kapısına geldim hisardan hemen birkaç atlı çıktı ve ilerledi. Ne oluyor diye baktığımda o kişi mızrağıyla gözümü yaraladı. Sonra o kişiyi orda öldürdüler. Sonra arkadaşları gelip onu götürdü diyerek olan hadiseyi anlattı.¹⁴⁹

Bunun gibi benzer bir cesaret örneği Köprü savaşında gerçekleşiyor. Bu savaşta Acem birlikleri arasında filler bulunmaktaydı. Müslüman askerlerin atları bu fillerden dolayı ilerleyemiyordu. Bunu gören komutan Ebu Ubeyd atını bırakıp yayan bir şekilde fillerin üzerine yürümeye başladı. Müslümanlar da peşi sıra ilerlediler. Kendisi en önde en büyük fil olan beyaz file saldırdı. İplerini kesti üstündeki askerleri devirdi. Fili zayıf düşürmek için hortumuna hamle yaptı, bu esnada beyaz fil Ebu Ubeyd'i hortumuyla kavradı ve ayakları altına alarak şehid etti.¹⁵⁰

Fetihlerin altında yatan cesaret olgusunu en bariz şekilde, hükümdarlara elçi olarak gönderilen Müslümanların tavrında görmekteyiz. Müslümanların sayısının az olmasına karşın Rüstem komutasındaki acem birlikleri çok daha fazla idi. Ayrıca ordularında filler de vardı. Bu durum karşısında Acemlerin komutanı Rüstem kendisiyle antlaşmak için gelen elçiyle alay ederek hem sayınız az hem de bizi yenecek kuvvetiniz yok dedi. Geri dönmelerini teklif etti ve neden buraya geldiklerini öğrenmek istedi. Muğire b. Şu'be; "Biz cehalet içinde bulunuyorduk.

¹⁴⁹ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 433.

¹⁵⁰ Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, s. 468.

Allah bize rahmetiyle bir peygamber gönderdi ve doğru yola iletti. Onun vasıtasıyla rızığımızı ihsan etti bu rızıklardan biri de bu topraklardır. Bunun için buradayız” dedi. Rüstem “o halde sizi öldürürüz” dedi. Muğire cevaben, “Bizim şehitlerimiz cennete ulaşır, sizin ölümlerinizi ise cehenneme gider” dedi. Ve cizye vererek kendinizi bizden koruyun dedi. Bunu duyunca Rüstem ve yanındakiler çok kızdılar.¹⁵¹

Sa’d, Yezdicerd ile görüşmesi için 14 kişiden oluşan bir elçi heyetini gönderdi. Elçilerin sözcüsü ile Yezdicerd arasında geçen konuşmada elçi; ya Müslüman olmalarını, yâ da cizye veya haraç vermelerini veya savaşa razı olmalarını söyledi. Yezdicerd ise buna karşılık; “birçok kavim gördüm ama sizden ahmağın görmedim yediğiniz hurma, giydiğiniz deve yünüdür. Sizin ne değeriniz var ki bize karşı geliyorsunuz, yürüyün gidin” dedi. Elçi, “doğru dersin önceleri biz aç ve yalın ayaktık lakin Allah bize peygamber gönderdi ve bizi aziz kıldı” dedi. Sonra şartlarını tekrarladı. Yezdicerd, “benden bir şey alamazsınız sadece hamallar gibi toprak taşırsınız” dedi. 14 çuval toprak doldurarak sırtlarına yükleyip gönderdi. Müslüman elçiler Sa’d’ın yanına varınca toprakları önüne koyup “işte Acem’in toprağını getirdik” dediler. Müslüman elçilerin gösterdiği bu cesaret Müslümanları zaferden zafere taşıdı.¹⁵²

Nihavend Savaşında Hz. Ömer komutana yazdığı mektupta; “düşmanla karşılaştığınız zaman kaçmayınız. Düşmanları yenip zafere erdikten ve ganimet elde ettikten sonra da hainlik etmeyiniz” demiştir.¹⁵³ Görüldüğü üzere Hz. Ömer askerlerine cesur olmalarını düşmandan kaçmamaları gerektiğini söyleyerek onları yüreklendirmiştir.

Basra’ya tedbir amaçlı yerleştirilen 300 kişilik İslam birliğinin yakınında Eyle denen bir yer vardı. Orada Acem’e bağlı bir Dihkan (köy ağası) bulunuyordu. Yanında 4.000 civarında asker bulunuyordu. Ondan izin almadan kimse oralarda konaklayamazdı. Bunun üzerine Utbe 3 kişiyi oraya gönderdi. Dihka’nın yanına gelmesini ve onunla konuşmak istediğini iletti. Dihka da, “bu ne cüret bu kadar askerle kim oluyor da beni ayağına çağırıyor” dedi. Askerlerini yanına alıp kendince

¹⁵¹ Ebu Yusuf, *Kitabü’l Haraç*, s. 120.

¹⁵² Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 424.

¹⁵³ Ebu Yusuf, *Kitabü’l Haraç*, s. 130.

haddini bildirmek için Utbe'nin yanına geldi. Öncü birlik olarak 200 kişi gönderdi ve “ellerini bağlayın bana getirin” dedi. Müslümanlar bu gelen öncü birliği dağıttılar sonra hiç durmadan Dihkan'ın üzerine yürüdüler ve onları bozguna uğrattılar.¹⁵⁴

Son olarak bu olayda da görüldüğü üzere Müslümanların sayıları az olmasına rağmen düşmanın kendilerinden fazla olmalarından korkmadan hücum etmiş ve kazanmışlardır. İslam fetihlerinde genel olarak Müslümanlar az sayıda olmalarına rağmen korkusuzca rakiplerinin üzerlerine gitmişler ve bu cesaret karşısında korkuya kapılan düşman birliklerini mağlup etmişlerdir.

D. Strateji ve Taktik

Savaşlarda ortaya konan strateji ve taktikler savaşın kazanılması veya kaybedilmesi açısından önemli bir husustur. Müslümanlarda fetih hareketlerinde bu düstura önem vermiş ve savaşlarda galip gelmesini bilmiştir. Bunun en bariz örneklerinden birisi Halid b. Velid'in ortaya koyduğu savaş dehasıdır. Böyle bir komutana sahip olan bir ordu kazanmasını da bilmiştir.

Böylece İslam fetihlerinin başarıya ulaşmasının altında başta Hz. Ömer olmak üzere komutan ve mücahitlerin geliştirdiği strateji ve taktikler bulunmaktadır. İslam orduları Şam ve Irak bölgesinde ilerlerken Müslümanlar yeni savaş taktikleri ile karşılaştılar. Başlangıçta daha basit olan meydan muharebelerinden daha sonra ileri düzey taktik gerektiren kale ve şehir kuşatmalarına dönüştü. Düşmanın kalelere sığınarak savunmaya çekilmesi üzerine yeni taktikler geliştirildi.¹⁵⁵

Savaşların kazanılmasında en önemli unsurlardan biri de garnizon şehirleridir. Bu şehirler fetihlerin ilerlemesi için önemli bir insan kaynağı oluşturdu. Askeri stratejiye uygun olan bu şehirlerin temel görevi dış saldırılara karşı sınır güvenliğini sağlamaları ve bu bağlamda birer caydırıcı rol üstlenmeleriydi.¹⁵⁶ Bu şekilde İslam fetihleri gerilemek bir yana daha da ileri gitmek için önemli bir adım atmış oldu. Çünkü her zaman uyanık ve savaşmaya hazır birliklerin kurulduğu bu şehirler fetihlerin hızlanmasına katkı sağladı.

¹⁵⁴ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 430.

¹⁵⁵ İsrail Balcı, *İlk İslam Fetihleri Savaş-Barış İlişkisi*, Pınar Yayınları, İstanbul 2011, s. 359.

¹⁵⁶ Balcı, s. 377.

Taktiksel gelişim Sünnetullah açısından gerekliydi bu durum da fetihlerin devam etmesini sağladı. Şehbenderzade Ahmed Hilmi bu hususu şu şekilde dile getirmektedir:

“Tarih sayfalarını tedkik edenlerin gözlerine bir şey çarpar: İntizam. Bu intizam o derece yaygındır ki, biraz düşünmek, onun zaruri olduğunu teslim yeterlidir. Bu intizamın en büyük niteliği “akla uygun bir şekilde bulunmasıdır”. Eşyanın gayesinde, varlığın kaynağında akıl ve vicdan olduğunu söyleyenler buna “takdir, ilahi tedbir, huzur-ı kayyumiyet” vesaire gibi isimler veriyor. İlim buna “kanun” der. Allah’ı inkâr edenler ise “tesadüf, mihaniki zaruret” gibi isimler icat etmişlerdir.”¹⁵⁷

İlimin kanun dediği bu intizam ve düzene biz burada Sünnetullah demektedir. Genel olarak savaşlarda bu intizam ve düzene tabi olan taraf galibiyeti elde etmiştir. Mesela Bizans ile yapılan savaşlar strateji ve taktiğin önemini ortaya koymaktadır. Açık arazide hızlı bir şekilde hareket eden Müslümanlar ani saldırılarla düşmanı hazırlıksız yakalarlardı. Bu şekilde meydan savaşlarında ani hareket yeteneğine sahip Müslümanlar Bizanslıları bozguna uğrattırlardı.¹⁵⁸

1. Komutan Atama Stratejisi

Bir savaşta komutan çok önemli bir konuma haizdir. Komutanın yeteneği ve savaş bilgisi harbin neticesini tayin edecek derecede önemlidir. Hatta savaşların kazanılmasında komutanlar en büyük paya sahiptir. Komutan güçlü, kuvvetli ve dirayetli ise askeri de ona göre yönlendirir. Hz. Ömer de halifelliği sürecinde bunu en iyi şekilde başarmış insanlardan biridir.

Hz. Ömer halife olunca İslam ordularında komutan değişikliklerine gitmiştir. İlginç olan husus şu ki hâlihazırda komutan olanlar yerlerine yeni bir komutan atandığında itaat hususunda tereddüt göstermeden onların emrine girmiştir. Aslında bu da savaşların kazanılmasında önemli bir meziyettir. Müsenna b. Harise’nin komutayı Ebu Ubeyd’e devretmesi ve onun emrine girmesi bu duruma örneklik teşkil etmektedir.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Hilmi, *İslam Tarihi I Dini Düşünce ve İslam Doğuşu, Yayılışı, İlk Halifeler, ilk ihtilaflar, Emeviler ve Abbasiler*, s. 271.

¹⁵⁸ Balci, *İlk İslam Fetihleri Savaş-Barış İlişkisi*, s. 360.

¹⁵⁹ Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, s. 464.

H. Ömer hilafete geldikten sonra ilk iş olarak Halid b. Velid'i komutanlıktan azletmiştir.¹⁶⁰ Bunun sebepleri hakkında farklı görüşler vardır. Bunlardan ilki Halid'in Malik b. Nuveyre'yi namaz kılmasına rağmen dinden dönenlerle beraber bulunduğu için öldürmesidir. Bu olay Hz. Ebu Bekir zamanında olmuştu. Hz. Ömer o vakitte Halid'in kısas gereği öldürülmesini talep etmişti. Fakat Hz. Ebu Bekir diyet verdirterek kısası uygulamamıştır. Hz. Ömer ise halife olunca "bir Müslümanı haksız yere öldüren adam, İslam kumandanı olamaz" diyerek Halid'i azledip yerine Ebu Ubeyde b. Cerrah'ı komutan tayin etmiştir.¹⁶¹ İkincisi ise Halid b. Velid başarıdan başarıya koşarken misyonunu tamamladığını düşünerek onu görevden almıştır. Yerine savaş sonrası şartları göz önünde bulundurarak idareci kişiliği ile ön plana çıktığı bilinen Ebu Ubeyde'yi tercih etmiştir.¹⁶²

H. Ömer komutanları değiştirirken insanlar Ensar veya Muhacirden olan sahabeden birinin komutan olması yönünde taleplerini dile getirdiler. Hz. Ömer onlara karşı: "Ben bu işe (savaşmaya) ilk icabet edeni tayin ederim. Sizler bu dine yardım etmekle öne geçersiniz o kişi de sizden önce bu işe evet diyen kimsedir" demiştir. Kendisine komutanlık verilmesini isteyen bir kişi için; "Eğer aceleci olmasaydın seni kumandan tayin ederdim; çünkü savaş karışıklıktır ve yalnızca teenni ile hareket eden kimse savaşı iyi idare edebilir" demiştir.¹⁶³ Böylece savaşta aceleci olmamasından dolayı Ebu Ubeyde'yi komutan, Süleyt'i de yardımcı seçmiştir.¹⁶⁴

Nihavend Savaşı öncesi İslam ordularına takviye birlik gönderen Hz. Ömer ordunun başına komutan tayin edeceği zaman, "öyle birisini komutan atayacağım ki, mızraklarla karşılaşan ilk kişi o olacaktır" demiştir. Hz. Ömer bu kuvvetlerin başına Numan b. Amr b. Mukarrin el-Müzeni'yi atadı.¹⁶⁵ Görüldüğü gibi Hz. Ömer komutan tayin ederken komutanın savaş için ne derece önemli olduğunun farkına

¹⁶⁰ İbnü'l Esir, *el-kâmil fi't-tarih*, C.2, s. 277; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.7, s. 18.

¹⁶¹ Hilmi, *İslam Tarihi I Dini Düşünce ve İslam Doğuşu, Yayılışı, İlk Halifeler, ilk ihtilaflar, Emeviler ve Abbasiler*, s. 272.

¹⁶² Balcı, "Hz. Ömer'in Komutan Atama Stratejisi", s. 208.

¹⁶³ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 359.

¹⁶⁴ Dineveri, *el-Ahbaru't-Tıval*, s. 165; İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem ve Te'akibü'l-Himem*, C.1, s. 198; Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, s. 462; Balcı, "Hz. Ömer'in Komutan Atama Stratejisi", s. 173.

¹⁶⁵ Balcı, "Hz. Ömer'in Komutan Atama Stratejisi", s. 186.

varmış ve ona göre seçtiği kişinin cesur olmasına dikkat etmiştir. Ayrıca Hz. Ömer görevden aldığı kişilerin toplum içindeki konumunu düşünerek herhangi bir şaibeye mahal bırakmamak için açıklama yapardı. Mesela, Şurahbil'i komutanlıktan alırken "Şurahbil'i bir kusurdan dolayı azletmedim, sadece adamdan daha güçlü bir adam istedim" demiştir.¹⁶⁶ Eğer askeri ve orduyu daha iyi yönetecek bir komutan varsa komutan değişikliğine gitmekten çekinmemiştir. Hz. Ömer savaşlarda komutanlara önem vererek İslam fetihlerinin ilerlemesine önemli bir katkı sağlamıştır. Tarih cesur ve güçlü komutanların kazandığı savaşlarla doludur. Savaşları askerler kazanırken tarih komutanları yazmıştır.

2. Taktik

Hz. Ömer savaşlarda komutanlarına önemli tavsiye ve taktikler verirdi. Bu duruma örnek oluşturacak durumlardan biri Basra'nın fethi sırasında oldu. İran'a yönelik fetihler hız kazanınca Hz. Ömer, Acem Şahı'nın Umman ve Ahvaz'dan yardım istemesinden çekindi. Buna karşı tedbir almak istedi ve Urve b. Utbe'yi yanına çağırarak Ahvaz ile Umman ortasında bulunan yolu zapt etmesini istedi. Bunun için emrine yüz civarında asker verdi oraya gidip konaklamasını ve mesken tutmasını istedi. Utbe de oraya giderken kendisine katılanlarla birlikte 300 kişi oldular ve görevlerini ifa ettiler.¹⁶⁷

Hz. Ömer, Ebu Ubeyde'yi komutan olarak atadıktan sonra tavsiyelerde bulundu ve savaşla alakalı önemli taktikler verdi:

"Resulullah'ın (sav) ashabını dinle ve onları işlerine ortak et! Ani hareket etme! Sakin ol! Bu savaştır ve bunda da ancak gerektiği şekilde hareket edip fırsat kollayanlar başarılı olurlar. Benim Süleyt'i komutan tayin etmememdeki sebep, onun savaşta aceleci olmasıdır. Savaşta aceleci davranmak başarısızlığa sebep olur ve Allah'a yemin olsun ki şayet aceleciliği olmasaydı onu komutan tayin ederdim. Sen hilenin, aldatmanın hükmü sürdüğü topraklara gitmekteisin. Şerre cüret eden ve onu işleyen bir topluluğa gidiyorsun. Onlar hayrı unutmuş ve cahil kimselerdir. Duruma bir bak! Dilini

¹⁶⁶ Halit Çil, *Ömer'ini Arayan Yüzyıl Hz. Ömer'in Liderlik ve Yöneticilik Özellikleri*, Timaş Yay., İstanbul 2017, s. 140.

¹⁶⁷ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 430.

muhafaza et! Sırrını açığa vurma! Sırlarını koruyamayan biri zaman gelir ki bundan dolayı zarar görür."¹⁶⁸

Hiz. Ömer'in yukarıda verdiği taktikler bir savaşın kazanılması için gerekli olan hususlardır. Kim olursa olsun bu kurallara dikkat etmediği zaman kaybedecektir. Hiz. Ömer, İslam ordularının zafer kazanması için onlara taktiksel açıdan çok önemli bilgiler vermiş ve savaşların kazanılmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Hiz. Ömer'in en güzel işlerinden biri de, Allah yolunda cihad için, nezdinde her zaman ihtiyaten 4000 eğitilmiş at bulundurmasıydı ve savaş zamanında gücü yetmeyen mücahitlere buradan takviye yapmasıydı.¹⁶⁹

İslam ordularını yönlendiren Hiz. Ömer, Kufe de bulunan Sa'd b. Ebi Vakkas'a şu mektubu yolladı: "Askerlerin yeterince dinlendi. Allah Müslümanlığı bütün cihana gönderdi. Acem Medayin'de uykuya dalmış yatar. Onlar uyuyor fakat sen uyuma. Onlara karşı yüklendiğin sorumluluğu yerine getir"¹⁷⁰ demiştir. Görüldüğu üzere askerlerin sürekli teyakkuz halinde olmaları gerektiğini düşmanın uyumasını fırsat bilip saldırımları gerektiğini söyleyerek savaşların kazanılmasına katkı sağlamıştır.

Bir keresinde Medayin'de bulunan İslam ordusuna oranın havası iyi gelmemiştir. Çünkü oralarda sivrisinek çoktu. Askerlerin çoğu hastalandı. Hicretin 17. yılında Sa'd, Hiz. Ömer'e mektup yazıp durumu bildirdi. Hiz. Ömer ona cevaben; Arab'a iyi havalı ve sulu, otlu yer gerekir dedi. Böylece develerini doyursunlar. Böyle bir yer bul ve askeri oradan çıkar diye emir buyurdu. İslam ordusu da oradan çıkıp Kufe'ye geçti.¹⁷¹ Görüldüğu üzere Hiz. Ömer askerlerini taktiksel açıdan doğru bir şekilde yönlendirerek onların zayıf düşmesinin önüne geçmiştir.

Barusma Savaşında Müslümanlar ile İranlılar karşı karşıya gelmişlerdi. İran ordusu fazla ve teçhizat bakımından güçlü olmasına rağmen üç ayrı parçaya ayrılıp bu şekilde Müslümanların karşısına çıktılar. Her bir ordu Müslümanlardan

¹⁶⁸ Sallabi, *II. Halife Hiz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, s.462; Balci, "Hiz. Ömer'in Komutan Atama Stratejisi", s. 174.

¹⁶⁹ Ebu Yusuf, *Kitabü'l Haraç*, s. 154; Tahsin Koçyiğit, "Hulefâ-Yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", *İstem*, S.24, Konya 2014, s. 27.

¹⁷⁰ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 438.

¹⁷¹ Taberi, s. 444.

korktukları için diğerinin öne atılmasını istiyor ve Müslümanlarla savaşmasını istiyordu. Bu durum onların yenilgisine sebep oldu. Bununla birlikte Müslümanlar süratli bir şekilde hareket ediyor düşmanın da bu şekilde ağır davranmasını fırsat bilip zafere ulaşıyorlardı.¹⁷²

Köprü Savaşında Müslümanların acele edip, korktuğunu göstermemek için köprüden karşıya geçmesi savaşın mağlubiyetle sonuçlanmasına neden oldu. Bu hata 4.000 civarında Müslümanın yaralanıp şehit olmasına neden oldu.¹⁷³ Kadisiyye Savaşının kazanılmasında talimat üstüne talimat gönderen Hz. Ömer'in etkisi çok fazla olmuştur.¹⁷⁴

İlginç bir olayda mucizevi bir şekilde Hz. Ömer'in savaş alanında bulunmadan sesini duyurup zor durumda olan Müslüman askerleri yönlendirmesidir. İslam orduları düşman ile savaşırken, bir cuma günü hutbeye çıkan Hz. Ömer onların zor durumda kaldığını bir şekilde hissedince: “Ya Sariye, dağa doğru!” diyerek üç kere bu sözü tekrarlıyor. İslam ordusu savaş halinde iken bu sesi duyarak dağa doru çekiliyorlar.¹⁷⁵

E. İstihbarat Ağı

Hz. Ömer halifeliği süresince en çok önem verdiği hususlardan birinin her şeyden haberdar olmak istemesi olduğunu görmekteyiz. Bunu kurduğu istihbarat ağından ve kendisine gelen haberler ile fetihleri yönlendirmesinden anlıyoruz. Hz. Ebu Bekir'den farklı olarak Hz. Ömer bu siyasetiyle İslam ordularının genel kumandanı hüviyetine bürünüyor ve savaş sahasında olmadan savaşı yönlendiriyordu. Bir nevi hem devlet başkanı hem de genel askeri komutan gibi hareket ediyordu.

Fetihlerle sınırları genişleyen İslam Devletinin kurumsallaşması için elinden geleni yapan Hz. Ömer zamanının bilinen ve yeni üretilen iletişim araçlarını ve metotlarını bilinçli bir şekilde kullanmayı bilmiştir. Fetihlere kendisi katılmamasına

¹⁷² Sallabi, *II. Halife Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, s. 466.

¹⁷³ İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem ve Te'akibü'l-Himem*, C.1, s. 201.

¹⁷⁴ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi -İlk Dönem-*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, s. 426.

¹⁷⁵ El-İmam Ebu'l Farac Abdurrahman b. Cevzi, *Menakıb'ı Emirü'l-Mü'minin*, Tahk. Es-Seyyid Cemil, Daru'l Kitabu'l Arabi Yay. Beyrut, 2007 s. 124.

rağmen harekâtın tüm aşamalarından haberdar ediliyordu ve bu gelen bilgiler ışığında yeni talimatlar göndererek fetihlere yön veriyordu. Bu şekilde ordu içinde yapılması gereken müdahalelere anında müdahale ediyordu. İslam orduları hilafet merkezinden oldukça uzakta olmasına rağmen Hz. Ömer'in askerî harekâtlarda bizzat hazır bulunuyormuş gibi, her zaman orduyu mükemmel bir denetim altında tutması, istihbarat ağının oldukça güçlü olduğunu göstermektedir.¹⁷⁶

Bir ülkenin istihbarat bilgisi veya ordusu ne kadar güçlü ise siyaseti ve ilerleyişi de o kadar güçlü olur. Günümüzün en güçlü ülkelerine baktığımızda istihbaratı da en güçlü ülkeler olarak karşımıza çıkmaktalar. İnsanlar arası ilişkilerde olsun devletlerarası ilişkilerde olsun karşı taraf hakkında bilgiye sahip olan bir adım önde başlamış olur. En küçük bir savaşta bile düşman birliklerinin nerde ne zaman konuşlanacağı veya ne zaman saldıracağı bilgisine sahip olmak savaşı kazanmak için veya tedbir almak için çok önemli bir husustur. Herkes için geçerli olan bu meseleye Hz. Ömer'in bu kadar önem vermesi fetihleri ve İslami yayılmayı olabildiğince kolaylaştırmıştır.

1. Savaşlar Esnasında Olan Gelişmelerin Bildirilmesi

Hz. Ömer her an durumdan haberdar olmak istiyordu. Savaş esnasındaki gelişmeler mektupla Hz. Ömer'e bildiriliyordu. Sa'd, Medayin'i fethedince buranın halkı Tekrit hisarına sığındı. Müslümanlardan kaçan Arap mürtetler de buraya sığınmıştı. Yezdicird buradan kaçınca buranın halkı ve Bizans askeri hisarda birleştiler. Sa'd bu haberleri duyunca hemen Hz. Ömer'e bildirdi.¹⁷⁷ Acemler İslam ordusuna karşı toplanmışlar ve takviye birlikler gelmişti. Hz. Ömer de İslam ordusuna takviye birlik gönderdi.¹⁷⁸ Şam fetihleri devam ederken ele geçmeyen iki şehir kalmıştı. Ebu Ubeyde bu durumu haber etti oraların fethedilmesi için izin istedi. Hz. Ömer de ona izin verdi.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Çil, *Ömer'ini Arayan Yüzyıl Hz. Ömer'in Liderlik ve Yöneticilik Özellikleri*, s. 134.

¹⁷⁷ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 443.

¹⁷⁸ Taberi, s. 423.

¹⁷⁹ Taberi, s. 435.

Hiz. Ömer Medine’de olduğu halde Irak, Şam ve Mısır’daki savaşları idare edebilmesinin en önemli saiki, onun cepheleer ile olan iletişiminin günlük olmasıydı. Haberler kendisine hem sabah hem de akşam iletiliyordu.¹⁸⁰

Göröldüğü gibi örneklerini arttırabileceğimiz bu durum Hiz. Ömer’in gerekli müdahaleleri yapmasına katkı sağılıyordu. Böylece fetihler daha kolay bir şekilde gerçekleşirken İslam da yayılışını daha hızlı bir şekilde gerçekleştiriyordu.

2. Savaşların Sonucunun Bildirilmesi (Fetihnameler)

Yapılan savaşlarda ister galibiyet kazanılmış olsun ister mağlubiyet her durumda Hiz. Ömer’e haber ulaştırıldığını görmekteyiz. Bu durumu belki de her yapılan savaşta görmek mümkündür. Aslında Hiz. Ömer burada daha çok fetihten sonra neler yapıldığını nasıl hareket edildiğini görmek istiyor denebilir. Bir başka açıdan da bu durum “Fetihnamelerin” ortaya çıkmasına vesile oldu.

Ebu Ubeyde, Kesker savaşından sonra zafer ve fetih haberini, ganimetin beşte biri ile birlikte Hiz. Ömer’e gönderiyor. Hiz. Ömer ve Müslömanlar bu duruma çok seviniyor.¹⁸¹ Köprü Savaşında Müsenna, Hiz. Ömer’e mektup yazıp Müslömanların bozulduğunu ve Ebu Ubeyd’in şehit olduğu haberini göndermiştir.¹⁸² Yezdicerd hükömdar olunca Rüstem’i ordunun başkomutanı ilan etti. Askerleri topladı ve nerde Arap bulunursa öldürölmesi emrini verdi. Müsenna bu durumu hemen Hiz. Ömer’e bildirdi. Hiz. Ömer de biraz geri gelmesini ve yardım gönderene kadar beklemesini emretti.¹⁸³ Kadisiyye’de Müslömanlar zafer kazandı. Zaferin haberi ile ganimetin beşte biri Hiz. Ömer’e gönderildi.¹⁸⁴

Bunun gibi örneklerini arttırabileceğimiz savaşın sonuçlarının bildirilmesi iki açıdan önem arz etmekteydi. Birincisi Müslömanlar gelen fetih haberleriyle daha da sevinmekte psikolojik ve sosyal açıdan güvenleri artmaktaydı. Hatta bir devlet başkanı için övünç kaynağı teşkil etmekte, iktidarını ve hâkimiyetini güçlendirmektedir. Bu durum siyasi otoritenin ve devletin gücüne güç katmaktaydı.

¹⁸⁰ Şevki Ebu Halil, *İslam ve Dünya Medeniyeti Tarihi*, Çev. Atik Aydın ve Abdulhadi Timurtaş, Bilge Adam Yay., İstanbul 2005, s. 294.

¹⁸¹ Taberi, *Tarih-i Taberi*, s. 415.

¹⁸² Taberi, s. 418.

¹⁸³ Taberi, s. 422.

¹⁸⁴ Taberi, s. 429.

İkincisi ise yenilgi yâda bozgun durumunda acil müdahale edilip yardım birliklerinin gönderilmesidir. Bu şekilde de İslam fetihleri süreklilik arz etmiştir.

F. Savaşlarda İslam Ordusuna Yasak Olan Hareketler

İslami fetihler sırasında Müslümanlar fethedilen yerlerin halklarına karışmamışlardır. Çünkü bu halklar, Müslümanları kendileri için kurtarıcı kişiler olarak görmüşler ve onlara kapılarını açmışlardır. İspanya'daki Guadelete'den, İran'daki Kadisiyye savaşına kadar hep böyle olmuştur.¹⁸⁵ Savaş halinde düşman ordusuna ve mallarına karşı bazı fiilleri işlemek İslam ordusuna yasaktır. Bunlar:

- Keyfi olarak zulüm ve işkence ile adam öldürmek.
- Eli silah tutmayan kadın, çocuk, hizmetçi, köle, kör, keşiş, münzevi, yaşlı ve delilerin öldürülmesi yasaktır.
- Savaş esirlerinin başlarının kesilmesi yasaktır.
- İnsanların ve hayvanların organları kesilemez.
- İhanet etmek ve vefasızlık yasaktır.
- Ağaçların gereksiz yere kesilmesi ve tarım arazilerinin tahrip edilmesi yasaktır.
- Esir kadınlarla gayri meşru münasebette bulunmak ve tecavüz yasaktır.
- Düşman rehinelere öldürmek yasaktır.
- Savaşa katılmadıkları sürece çiftçi, tüccar, esnaf, müteahhit ve benzeri meslek gruplarının öldürülmesi yasaktır.¹⁸⁶

Nemarik savaşı kazanıldıktan sonra Acemlerin komutanlarından olan Caban esir alınır. Caban kendisini esir olarak ele geçiren bir Müslüman askerin tanımamasını fırsat bilerek bir miktar mal verip kendisini serbest bırakıyor. Bu durumu Ebu Ubeyd'e şikâyet ediyorlar. Sonra Caban'ı bulup geri getiriyorlar ve öldürülmesini istiyorlar. Fakat Ebu Ubeyd, bir Müslüman ona eman vermişken onu öldürme hususunda Allah'tan korkarım. Müslümanlar karşılıklı sevgi ve yardımlaşmada bir beden misalidir. Birini ilgilendiren şey hepsini alakadar eder

¹⁸⁵ Garaudy, *İslam ve insanlığın Geleceği*, s.1 9.

¹⁸⁶ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 257.

diyerek ona karışmıyor.¹⁸⁷ Bu adalet İslam'ın yayılmasını kolaylaştıran önemli etkenlerden biridir.

G. Bizans ve Sasani Devletlerinin İçinde Bulunduğu Durum

Bizans ve Sasaniler asırlar boyu birbirleriyle mücadele etmiş ve bu mücadeleler sonunda mecalsiz kalmışlardı.¹⁸⁸ Bu harplerin devlet üzerindeki etkisinden dolayı her iki devlet de vatandaşlarına ağır vergiler yüklemişti. Halka yüklenen bu vergiler vatandaşların devlete olan sadakat ve bağlılıklarını azaltmıştı. Arap kabilelerin Suriye ve Mezopotamya'da hudut sınırı boyunca yerleştirilmiş olması, Hristiyanların kilise içinde ayrılığa düşüp parçalanmışlarına neden oldu. Bu parçalanma neticesinde Ortodoks kilisesi diğer gruplara karşı zulüm ve işkenceler etmişti. Tüm bunlar İslam fetihlerini kolaylaştırmıştır.¹⁸⁹

Sasanilerin son dönemi, korkunç anarşilerin boy gösterdiği ve devlet dini olan Zerdüştlüğün baskıcı politikasına gösterilen tepkiden dolayı halkın, yöneticilere olan saygısının gittikçe azaldığı bir dönemdi. Zerdüşt rahipler devlet içinde nüfuz sahibi kimselerdi. Divanda nerdeyse tüm yetki onlara aitti. Bu sahip oldukları konumu kendilerine uymayan dini gruplara baskı için kullanırlardı. Yapılan tüm bu zulümler Müslümanların fetihlerini kolaylaştırdı. Arapların buralara gelişi mazlum halk tarafından kurtuluş olarak görüldü.¹⁹⁰

Farslılar Müslümanların Sevad bölgesini aldığını görünce Sasani birliklerinin komutanı olan Rüstem ve Firuzan'a; "aranızdaki ayrılıklar sonunda sizi güçsüz düşürdü ve düşmanlarına sizin her şeyinize göz dikmeye başladı. Artık bu ayrılığa devam etmenize ve Fars halkını helake sürüklemenize müsaade etmeyeceğiz" diyerek yenilginin sebebini ortaya koydular.¹⁹¹

¹⁸⁷ Sallabi, II. Halife Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi, s. 464.

¹⁸⁸ Heribert Busse Ve Cem Zorlu, "Dört Raşit Halife Ve İlk Fetih Dalgası", *İstem*, S.6, Konya 2005, s. 292.

¹⁸⁹ Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, s. 204; Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, s. 73.

¹⁹⁰ Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, s. 274.

¹⁹¹ Cafer Acar, "Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazalar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.6, S.3, Ankara 2017, s. 2040.

İskenderiye'nin büyük kütüphanelerinden biri, Julius Caesar tarafından M.Ö. 48 yılında bir diğeri ise Hristiyan İmparator Theodosius tarafından M.S. 389 yılında yakılmıştır. 641 yılında Müslümanların eline geçtiği zaman artık şehirde önemli bir tek bir kütüphane bile kalmamıştı.¹⁹²

Roma valisi gücünü imparatorlardan alırdı. Valiye göre imparator tanrı olarak benimsenmeliydi. Bu sebeple Sezar'dan kaçmak valinin gözünde cezası idam olan bir cinayet işlemektir. Bu uygulamalar, “Sezar'ınkini Sezar'a, Tanrı'nınkini Tanrı'ya” sözünü sahte bir slogana dönüştürmüştür. Böylece siyasi yöneticilere Tanrı dışında hüküm sürme yetkisi verilmiştir. İslam ise kendi özgün niteliğinde hayatın aşkın ve ilahi boyutu ile insanların sosyal, iktisadi ve siyasi boyutlarını her zaman sıkı bir şekilde bütünleştirmiştir. Hz. Peygamber Medine'de bu prensiplerle örnek bir toplum kurdu. Allah'ın birliğine iman, bütün kurumların ilham verici prensibi oldu. Bu birliktelik kişisel veya toplumsal hayatın her alanında kendini gösterdi. Bu da, bir sosyal adalet ve toplumun görüşünü alma yoluyla gerçekleştirildi.¹⁹³

¹⁹² İzzeti, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 145.

¹⁹³ Garaudy, *İslam ve insanlığın Geleceği*, s. 14.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: FETİHLERDEN SONRA UYGULANAN SİYASET

Bu bölümde İslam'ın yayılışının aslında fetihler sadece olmadığını daha da önemlisi fetihlerden sonra ortaya konan siyasetin etkisiyle olduğunu göstermeye çalışacağız. Hz. Ömer başkanlığındaki İslam devleti fethettiği topraklarda uyguladığı siyaset ile hem kalıcılığı sağlarken hem de fetihlerin devam etmesine katkı sağlamış oldu. Özellikle fethedilen toprakların halkları kendilerine uygulanan yönetimi gördükten sonra İslam devletini benimsemiş ve herhangi bir ayaklanma ve isyana teşebbüs etmeyerek İslam'ın yayılışını kolaylaştırmış oldular. Yapılan uygulamaları belli başlıklar altında ele alırken asıl yapmak istediğimiz şey Sünnetullah'ın bir gereği olarak bir devletin dini ne olursa olsun yönetimde adaleti, refahı, huzur ve barışı ilke edinirse kalıcı olacağı ve daha da ilerleyebileceğini göstermek olacaktır.

Hz. Ömer zamanında gerçekleştirilen fetihlerle İslam coğrafyasının sınırları çok fazla genişledi. Bu genişlemeyle birlikte birçok yeni problem ve sorun ortaya çıktı. Hz. Ömer, devletin bütün işleyişini çok sıkı bir denetim altında tutarak herkese adalet dağıttı. Devlette eksiksiz bir yönetim ağı örerek devleti yüksek bir gelişmişlik düzeyine ulaştırdı. Hz. Ömer'in fetihlerde ve İslam toplumunun karşısına çıkan problemlerin çözümünde başrol oynadığını söyleyebiliriz.¹⁹⁴ Öyle ki döneminde halk ve özel danışma meclislerinin kurulması, takvim uygulamasının getirilmesi, idari bölgeler ihdas edilmesi, bölgelerde memuriyetler başlatması, mahkemeler kurulması ve bayındırlık hizmetleri oluşturulması onun bu etkisini gözler önüne sermektedir. Bu şekilde İslam devleti adli, idari, askeri, iktisadi gibi alanlarda Hz. Ömer ile birlikte kurumsallaşma sürecine girmiştir.¹⁹⁵ Abdullah b. Mes'ud'un söylediği "Hz. Ömer'in Müslüman olması fetih, hicreti zafer ve devlet başkanı oluşu da rahmet olmuştur" sözü anlamını bulmaktadır.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 179.

¹⁹⁵ İsrail Balcı, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.16, Samsun 2004, s. 186.

¹⁹⁶ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C.1, s. 318; Yıldırım, "Celal Aynasında Bir Portre: Hz. Ömer", s. 64; Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*, s. 60.

Değişim hayatın içinde yer alan bir olgudur. İnsanların değişmesi gibi toplumlar ve milletler de zamanla değişime uğrar. Değişimin hem insanlarda hem de toplumlarda olmasının sebepleri vardır. İnanç bu değişimin en belirgin sebeplerinden biridir. Bunun en bariz şekilde olurluğunu İslamiyet ile birlikte Arap toplumunda görmekteyiz. İnanç dışında toplumları değişime iten birçok sebep vardır. İşte fetihlerle birlikte büyüyen İslam toplumu da bu değişime tabi olmuştur. Şunu izah etmek gerekir ki bu değişimden bahsetmeden önce sosyal değişimin tanımının yapılması gerekir. Sosyal değişim: “Toplumsal yapıda, belirli toplumsal kurumlarda ya da toplumsal kurumlar arası ilişkilerde değişimdir.”¹⁹⁷ İşte bu değişimin en bariz şeklini Hz. Ömer döneminde görmekteyiz. Bu dönemde “nüfus, önceki dönemlere göre çoğalmış, farklı din, dil ve ırka mensup topluluklar İslam toplumuna katılmış ve coğrafyanın genişlemesiyle toplum karmaşık bir yapıya bürünmüştür.”¹⁹⁸

Fetihlerle büyüyen İslam toplumu içerisinde etnik yapı, dil, adetler, toplumsal ve siyasi teşkilatlar ve kültür açısından sayısız beşerî yaşantı bir arada yaşamaya başladı. Bütün bu farklılıklara rağmen İslam onları birleştirdi. Farklılıkları kendi bünyesinde düşünce ve anlayışlarına nüfuz ederek, günlük hayatlarını tanzim ederek, toplumsal ilişkilerini belirleyerek topladı ve yaşama isteklerini karşıladı. Bu şekilde İslam insanlığın büyük manevi ailelerinden biri halini aldı.¹⁹⁹

Fetihlerden sonra uygulanan siyasete bakıldığında İslam’ın iki boyutu olduğu söylenebilir. Bunlar yatay irade boyutu ile dikey zihin boyutudur. İlki ‘denge’ ikincisini de ‘birlik’ olarak tanımlanmaktadır. İslam, özünde denge ve birliktir; iradeyi, atama yoluyla ilk defa tasfiye etmez, fakat onu ‘şeriat’ la yalıtır. Bunu da tefekküre ağırlık vererek yapar. Denge ve birlik, yatay ve dikey boyutlar hem olduğu gibi insanla ve hem de toplulukla ilgilidirler; muhakkak ki bu noktada bir özdeşlik değil; fakat toplumun, kendine özgü bir tarzda ve bireysel yönde sahip olduğu kendi imkânlarından kalkarak birliğe katılmasını sağlayan bir dayanışma söz konusudur.²⁰⁰

¹⁹⁷ Hayri Erten, “Hz. Ömer Döneminde Toplumsal Değişim”, *Selçuklu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.6, Konya 1996, s. 297.

¹⁹⁸ Erten, s. 298.

¹⁹⁹ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 9.

²⁰⁰ İzzeti, *İslam’ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 29.

İslam cihanşümul bir dindir. Her ferdi kendi bünyesinde barındırarak tüm insanlığın Müslüman olmasını ister.²⁰¹ Bunu yaparken de farklılıkları yok saymaz ve bunu zenginlik olarak görür. İslam toplumlarında ve insanlarda bulunan cevheri alır ve işler. Daha güzele ve daha yeniye götürür. Hz. Ömer döneminde olan olaylar ve İslam'ın muazzam yayılışı bunun kanıtlarındandır. Bu sebeple Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinde homojen bir yapıya sahip olan İslam toplumu Hz. Ömer döneminde heterojen bir yapıya dönüşmüştür.²⁰²

Tarihteki savaşlar incelendiğinde kazanan taraf ilerleyebildikleri kadar geçici bir sınıra kadar ilerler, gittikleri yerlerde istila, yağma ve tahribat yaparlar sonra geri çekilirlerdi. Mağlup olan ordular da istilaya uğrayan yerlerini tekrardan imar eder ve makul sınırdan yeniden hâkimiyeti ele alırlardı.²⁰³ Müslümanların, Bizans ve İran İmparatorluklarının sınırlarına yaptıkları fetih hareketlerinde ise yeni Müslüman olanların kalplerini kazanmak için ortaya koydukları siyaset daha farklıydı.²⁰⁴ İslam fetihleri bu durumda farklılık arz etmektedir. Bu bölümde İslam'ın yayılışı bu yönüyle ele alınmıştır.

İslam, fetihler sonrasında bir zamanlar bütün bir Roma İmparatorluğunun uzandığı alanın yarısından çoğunu ve Sasani İmparatorluğunun tamamını kaplamış ve Müslümanlar, bütün bu alanın hepsinde, siyasi hâkimiyetin tek efendisi durumuna gelmişlerdi.²⁰⁵

Hz. Ömer, İslam'ın ruhunu ve dinamizmini hakkıyla anlamış ve tatbik etmiş, din ile dünyayı bir bütün olarak düşünmüş ve değerlendirmiştir. Onun bu anlayışı ile büyüyen İslam toplumu, sosyal yapısını da yeniden yapılandırabilmiş, sosyal gelişme ve değişmelere cevap verebilmiştir.²⁰⁶ Hz. Ömer'in fetihleri bir komutan edasıyla yönetip yönlendirmesi, ortaya çıkan problemleri çözüme kavuşturması, esirler ve Müslüman olmayanlar hakkındaki kararları, yeni şehirler kurması ve

²⁰¹ Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 46.

²⁰² Erten, "Hz. Ömer Döneminde Toplumsal Değişme", s. 300.

²⁰³ Çelik, "Bizans'ın Ortadoğu'daki Mezhep Politikasının İslam Fetihlerindeki Kolaylaştırıcı Rolü", s. 167.

²⁰⁴ Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 61.

²⁰⁵ İzzeti, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 39.

²⁰⁶ Erten, "Hz. Ömer Döneminde Toplumsal Değişme", s. 308.

askerleri buralara yerleştirmesi gibi birçok konuda ilk uygulamalar onun zamanında olmuştur.²⁰⁷

A. İdari Yapılanma

İslam'ın Araplar üzerinde mümkün kıldığı en önemli değişim, siyasi açıdan onların itaat anlayışlarını değiştirmek oldu. Araplar kendi kabilesinden olmayan birine itaat etmeyi öğrendiler. Bu anlayış Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti ile başladı ve Hz. Ömer döneminde en güzel şekliyle uygulandı.²⁰⁸ Hz. Ömer, devleti yönetirken kabile tasallutunun önüne geçmiş ve başta kendi kabilesi olmak üzere idarede hiçbir akrabasına öncelik tanımamıştır. Özellikle dünyevi açıdan birçok menfaat celbeden valilikleri Emevi ve Haşimi bürokrasisinden uzak tutmaya çalışmıştır. Bu tutumunu vefat edeceği sırada dahi göstermiş ve yerine ailesinden birisinin veliaht bırakılması teklif edilince şu cevabı vermiştir: “Bir aileden bir kurban yeter, ben akrabama çok sıkıntı çıkarttım. Bu işten fayda varsa kabileme bu kadar yeter. Yok, zorluk varsa ki akrabam benim yüzümden çok zorluk çekti, bu kadar sıkıntı onlara yeter.”²⁰⁹

Ülkelerin vilayet, kaza ve nahiye şeklinde kısımlara ayrılarak yönetilmesi devletler için öncelikli adımlardan biridir. Hz. Ömer de bu şekilde hareket etmiş ve fetihlerle büyüyen İslam devletini Mekke, Medine, Suriye, Cezire, Basra, Kufe, Mısır ve Filistin olarak sekiz kısma ayırmıştır. Ayrıca Hz. Ömer fethedilen ülkelerin bölge ve vilayetlerin önceki durumunu devam ettirmekle birlikte, mesela Filistin gibi on bölgeden oluşan bir vilayeti İliya ve Ramle olarak belirlediği iki bölge altında toplayıp yönetimini kolay hale getirmiş, bu bölgelere de vali atamıştır.²¹⁰

İslam devleti, fetihler sonrasında yönetimin üzerine inşa edileceği iki temel ilke belirledi. Bunlardan ilki fetihlerle oralara giden Müslümanların yerleşik tarım toplumuna zarar vermelerinin önlenmesi diğeri de oranın halkıyla yeni yerleşenlerin

²⁰⁷ Suyuti, *Tarihu'lHulefa*, s. 159; Mustafa Fayda, “Hz. Ömer ve Halifelik Dönemi (634-644)”, *İslam Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yay., Ankara 2013, s. 258.

²⁰⁸ Demircan, *Kabile topluluklarından Akide Toplumuna*, s. 96.

²⁰⁹ Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*, s. 54.

²¹⁰ Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 187; Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*, s. 61.

ortaklığı girmesi şeklinde oldu. Fethedenlerle fethedilenler arasındaki gerekli düzenlemeler Hz. Ömer döneminde yapıldı.²¹¹

Fetihlerle birlikte büyüyen İslam devletinde yeni bir sosyal yapılanma meydana gelmiştir. “Bu dönemde siyasal yapı örgütlenerek yürütme, yargı, teftiş, ordu ve haberleşme gibi alt kurumlar oluşturularak toplumsal ihtiyaçlara cevap verilmiştir.”²¹² Hz. Peygamber’in ve Hz. Ebu Bekir’in dönemlerinde valiler görevli bulundukları yerlerde idari ve adli işleri birlikte yürütüyorlardı. Fetihlerin ilerlemesiyle valilerin iki görevi bir arada yürütmeleri zorlaştı. Hz. Ömer bunu fark edince yargıyı idareden ayırdı ve sadece davalarla meşgul olmak üzere belirli şehirlere kadılar atadı.²¹³ Fetihlerden sonra ortaya konan bu siyasetin İslam’ın yayılmasına büyük bir katkısı olmuştur. Hz. Ömer’in bu dirayeti, feraseti ve siyasi dehası bu gelişim ve değişimi hakkıyla yönetmiştir.

Siyasetin en önemli unsurlarından biri danışma meclisinin olmasıdır. Hz. Ömer danışma meclisi kurarak sorunları dile getirir ve çözümleri üzerine istişareler yapardı. Meclis ortamında fikirler özgürce dile getirilir, meseleler tartışılır ve çoğunluğun rızası olmadan karara bağlanmazdı. Bu danışma meclisinde Muhacirlerden ve Ensar’dan üyeler bulunurdu. Bu grupların üyeleri sürekli ve zorunlu olarak meclis toplantılarına katılırlardı. Meclisin toplanma şekli bir tellalın namaza çağırmasıyla olurdu. Toplandıktan sonra iki rekât namaz kılınır görüşmeler başlardı. Küçük sorunlarda küçük meclis toplanır fakat önemli ve büyük sorunlarda ise Muhacir ve Ensar’dan oluşan genel meclis toplanırdı.²¹⁴ Hz. Ömer de halife olduğunda bu konudaki düşüncesini şu sözlerle ifade etmiştir: “Devlet yönetme konusunda bana yüklenilen yükümlülüğü paylaşmanız için size burada toplanma zahmetini vermiş bulunuyorum. Çünkü ben sadece içinizden biriyim ve benim isteklerime bağlı kalmanızı arzu etmiyorum.”²¹⁵

²¹¹ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 83.

²¹² Erten, “Hz. Ömer Döneminde Toplumsal Değişme”, s. 301.

²¹³ Abdüsselam Arı, “Hz. Ömer’in Ebu Musa El-Eş’ari’ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.2, Konya 2003, s. 86.

²¹⁴ Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 181.

²¹⁵ Numani, s. 182.

Fetihlerden sonra Müslüman valiler, kasaba ve köylerde yaşayan insanlara şehir halkına uygulanan muameleye tabi tutmuşlar birbirinden ayırmamışlardır. Şehirlilerden ne alırlarsa köy ve kasaba ahalisinden de onu almışlardır. Yalnız bir fark olarak askerin erzak ihtiyacını kasaba ve köylerde yaşayan insanlardan temin etmişlerdir. Buraların insanları ziraat ve çiftçilikle uğraşmalarından bu karar alınmıştır.²¹⁶

Hiz. Ömer valileri çok sıkı bir denetim altında tutuyordu. Bir yere vali atayınca onlara ağır şartlar koşarak keyfi davranmalarının önüne geçiyordu. Valilere yolladığı mektuplarda; insanlara baskı yapmamalarını, süslü atlara binip ipekli elbiseler giymemelerini, ihtiyaç sahibi olan insanlara daima kapılarını açık tutmaları gerektiğini ve kendi dediklerine uyulmadığı takdirde cezalandırılacaklarını yazıyordu.²¹⁷ Hiz. Ömer, Kufe valisi olan Sa'd'ı görevinden aldı. Yerine Ammar b. Yasir'i görevlendirdi. Hakkında şikâyetler vardı, kendisinden şikâyet edilen mesele namazları çok uzun kıldırmasıydı. Fakat Hiz. Ömer onu bundan dolayı görevden almadı. İran üzerine yapılacak fetihlerden dolayı bu görev değişikliğinde bulundu.²¹⁸

Hiz. Ömer, devlet idaresi süresinde her bölgeye yüksek kademedede amirler atadı. Bu görevliler vali, kâtip, divan kâtibi, sahibü'l-haraç (vergi memuru), sahibu'l-ahdas (polis amiri), sahibü'l-beytülmal (hazine amiri), kadı ve hâkimden oluşmaktaydı.²¹⁹ Devlet başkanı ne kadar iyi olursa olsun altında çalışan yukarıda saydığımız kadrolar yetenekli, namuslu ve dürüst olmadıkça hiçbir ülke refaha kavuşmaz. Hiz. Ömer'in en büyük başarılarından biri insanları ölçme ve değerlendirmedeki başarısı olmuştur. Bu konuda göstermiş olduğu öngörü ve siyasetin bir eşine daha bütün tarih boyunca ender rastlanılmaktadır. Mesela siyaset ve yönetim açısından bütün Arabistan'da dahi olarak bilinen dört kişi olduğu söylenmiştir. Bunlar; Muaviye, Amr b. As, Muğire b. Şube, Ziyad b. Semiyeye idi. Hiz. Ömer sonuncusu hariç diğer üçünü yüksek görevlere atamış ve büyük emellerin peşine düşmelerine gerek kalmadan onları kendi kontrol ve denetimi altına almıştır.

²¹⁶ Ebu Yusuf, *Kitabü'l Haraç*, s. 141.

²¹⁷ Sırma, *Müslümanların Tarihi Örnek Halifeler-Emeviler Dönemi*, C.3, s. 86.

²¹⁸ Buhari, *Sahih-i Buhari Muhatasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, ed. Zebidi, çev. Ahmed Naim, C.2, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1979, s. 727.

²¹⁹ Numani, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 188.

Bu sebeple hiçbir en küçük bir itaatsizlik etmemiştir. Ziyad ise henüz daha on altı yaşında olduğundan yüksek mevkiler verilmemiş fakat yönetim işlerinde yardımcı olarak görev verilmişti.²²⁰

Hız. Ömer döneminde devlet idaresi teşkilatlı bir hale büründü. Bu sağlam yapı İslam'ın yayılmasına büyük katkı sağladı. Hız. Ömer'in bu siyasi dehası İslam devletini sarsılsa da her ne olursa olsun yıkılmayacak hale getirdi.²²¹ Hız. Ömer, Hız. Peygamber'in dini vahiyle yükselttiği binaya içtimai ve siyasi çehresini veren kimse olarak tarihe geçmiştir.²²²

B. Ekonomik Kalkınma

Fetihlerin önemli sonuçlarından biri de çok sayıda Müslümanın göç ederek fethedilen yerlerdeki şehir ve kasabalara yerleşmesiyle ortaya çıkan yaygın şehirleşme ve ekonomik canlılıktır. Bu ilerleyişle birlikte oluşan iktisadi değişim yeni ve güçlü bir şekilde tarih sahnesine çıkan İslam devletine uygun kaynakları sundu. Böylece İslam Medeniyeti fetihler sonucunda ekonomik ve toplumsal değişimin dinamiklerince ortaya çıkarılan halkın kültürel ifadesi oldu.²²³

Fetihler sonrasında ortaya çıkan ekonomik canlılığın en önemli değişimi sosyal adaleti bozan faizin kesinlikle yasaklanmasıyla olmuştur. Faizin yasaklanması insanların sömürülmesini engelledi. Bunun yerine gelen infak ve zekât ile fakirler desteklendi. Zekâtın dışında yardımların arttırılması önemsendi. Ayrıca yerine getirilmeyen ibadetlerin ve işlenen bazı günahların karşılığı olarak kefaret yoluyla fakirlere yardım edilmesi toplumdaki sosyal adaletsizliğin giderilmesinde etkili oldu.²²⁴ İslam devletinin ana gelir kaynağı ve ekonomik sorunlarının çözümünde en temel mali tedbir zekât olmuştur. Zekât tasarruftan alınan bir vergi olması hasebiyle,

²²⁰ Numani, s.189; Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hız. Ömer*, s. 58.; Balcı, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hız. Ömer", s. 192.

²²¹ Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hız. Ömer*, s. 62.

²²² Ali Çelik, "Hız. Ömer'in Hadisçiliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2 Isparta 1995, s. 255.

²²³ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 78.

²²⁴ Demircan, *Kabile topluluklarından Akide Toplumuna*, s. 107.

toplumun gelirinin vergilendirildiği sistemlerin tam olarak yapamadığını yani tasarrufun yatırıma dönüştürme teşvikini mükemmel bir şekilde gerçekleştirmiştir.²²⁵ Bütün bunlar toplumdaki İslamlaşmanın önünü açmıştır.

Fetihler sonrasında elde edilen ganimetin pay edilmesi Kur'an'da açıklanmıştır. Ayet-i Kerim'e şöyledir: "Biliniz ki ganimet olarak elde ettiğiniz, herhangi bir şeyin, beşte biri Allah'ın, Resul'ünün, yakın akrabası olan ehli beytinin, yetimlerin, miskinlerin, yolcularındır." (Enfal Suresi, ayet 41) geri kalan kısmı ise asker arasında taksim edilmiştir. Burada Hz. Peygamberden sonra beşte birlik kısmı alan devlet olmuştur.²²⁶ Bununla birlikte divan kurulmuş ve elde edilen gelirler divanda belirtildiği şekilde pay edilmiştir.²²⁷

İslam fetihleri ekonomik ve sosyal açıdan çökmüş bir hiyerarşiyi silip süpürerek yenilenişin ve canlanmanın kapılarını açtı. Bu durumu Dozy şu bilgileri vererek açıklıyor:

*"Araplar, şu metoda göre yönetiyorlardı: vergiler, daha önceki hükümetlerinkine nispetle tamamıyla indirilmişti. Derebeyleri sınıfının uçsuz bucaksız malikânelerine pay edilmiş ve gayri memnun serf veya köle çiftçiler tarafından ekip biçilen arazileri, Araplar, zenginlerin ellerinden aldılar ve bunları toprağı işleyenler arasında eşit olarak dağıttılar. Yeni arazi sahipleri, topraklarında büyük bir gayretle çalıştılar ve bunlardan en iyi mahsul hasadı yaptılar. Ticaret, sınırlamalardan ve alışverişi ezen ağır vergilerden kurtarıldı, o sayede adamakıllı gelişme gösterdi. Kur'an, adil bir zarar ziyan bedeli ödeyerek, kölelerin kendi hürriyetlerini satın almalarına müsaade ediyordu. Bu ise yepyeni enerjilerin sahneye çıkmasına imkân verdi. Bütün bu tedbirler genel bir refah hali oluşturdu, o yüzden Arap hâkimiyetinin başlarında halk yeni idarecilerini bağrına bastı."*²²⁸

Bir müsteşrik olan Dozy'nin bile ifade ettiği ekonomik refah ve adil dağılım fethedilen yerlerdeki halkların İslam'ın yayılışını benimsemesine ve ilerlemesine katkı sağladı. Halkını bu şekilde yönetmeyi ilke edinmiş bir devlet büyümeye ve

²²⁵ Rana, Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı, s. 74.

²²⁶ Ebu Yusuf, Kitabü'l Haraç, s. 99.

²²⁷ Cabiri, Arap-İslam Siyasal Akli, s. 225.

²²⁸ Garaudy, İslam ve insanlığın Geleceği, s. 18.

gelişmeye açıktır. Hz. Ömer de bir devlet başkanı olarak siyasetini bu yönde yaparak İslam'ın yayılmasını büyük bir katkı sağlamıştır.

Sa'd b. Ebi Vakkas, Irak'ı fethettikten sonra ganimetlerin nasıl taksim edilmesi gerektiğini Hz. Ömer'e mektup göndererek sordu. Hz. Ömer de bu mektuba şu şekilde cevap verdi:

*“Ganimet mallarından, hayvanlardan, asker mücahitler vesaire tarafından size getirilen ne varsa, hazır olan Müslümanlar arasında taksim et. Fakat arazi ile nehirleri, daha sonra Müslümanların atıyye ve lüzumlu işlerinde kullanılmak üzere terk et taksim etme. Zira onları da bugünkü Müslümanlar arasında taksim etmeniz halinde, kendilerinden sonra gelecek Müslümanlar için bir şey kalmaz.”*²²⁹

Başlı başına bir çalışma alanı olan “haraç” meselesine genel hatlarıyla değinerek bu meselenin İslam'ın yayılışına etkisine dikkat çekmeye çalışacağız. Haraç kelimesi Arapça'da var olan bir kelime olmakla birlikte İslam fetihleri ile bugünkü anlamı olan arazi vergisi anlamı yüklenmiştir. Bu anlamıyla haraç, fıkıh ve kamu maliyesi literatüründe, üretken arazilerden alınan nakdi ve ayni toprak vergisi demektir.²³⁰ Fetihlerle birlikte İslam devletinin toprakları genişledi. Bu topraklardan vergiler alınmaya başlandı. Arazi geliri meselesi Arap tarihinde yeni bir şeydi. Hz. Ömer bu meseleyi çözüme kavuşturarak arazi gelirleri yönetimini düzene soktu.

Hz. Ömer fethedilmiş toprakları Müslümanlar arasında paylaştırmayıp belirli bir vergi karşılığında tarımı iyi bilen eski sahiplerine bıraktı. Fethedilen toprak toplumun sürekli mülkiyeti olarak görüldü. Bu uygulaması tecrübesiz kişilerin mülkiyeti altında meydana gelecek verim düşüşü, Müslüman nüfus arasında adil bir gelir dağılımını oluşturmaya ve kaynakların bölünmesinde nesiller arası bir denge kurması açısından haracın tarih boyunca hukuki dayanağı olmuştur.²³¹

Fakat bu o kadar kolay olmadı. Bu meselede karşısına çıkan sorunların başında, fetihlerde savaştan Müslümanların fethedilen yerlerdeki arazilerin kendilerine verilmesi ve sakinlerinin de köle olarak alıkonulmasındaki ısrarlar vardı. Hz. Ömer

²²⁹ Ebu Yusuf, *Kitabü'l Haraç*, s. 111.

²³⁰ Cengiz Kallek, “Haraç”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1997, s. 71.

²³¹ Ebu Yusuf, *Kitabü'l Haraç*, s. 110; Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi*, s. 84; Kallek, “Haraç”, s. 72; Subhi Salih, *İslam Kurumları*, Çev. İbrahim Sarmış, Fecr Yay., Ankara 1999, s. 216.

daha işin başında iken Irak'ın fethinden sonra nüfus sayımı yaptırmış ve ordunun mevcudunun nüfustan fazla olduğunu görmüştü. Bu durumda her askere üç kişinin düştüğü anlaşıldı. Hz. Ömer o zamandan arazinin sakinlerinin mülkiyetinde kalması ve bunların serbest bırakılması konusunda kararını vermişti.²³² Bunun dışında diğer bir sorun da seçkin sahabelerden bazılarının Hz. Ömer'e karşı çıkıp askerin yanında olmasıydı. Kendisi bu konuyla alakalı istişarelerde bulundu. Bunun için ilk Muhacirlerden, Ensar'dan Evs ve Hazrec kabilesinden Müslümanlar bu istişareye katıldı.²³³

Hz. Ömer itirazlar karşısında, haraç sistemini uygulamaya geçirmek için şu ayeti kerimeyi delil göstermiştir: “Allah'ın (fethedilen diğer küffar) memleketler ahalisinden peygamberine verdiği fey'i Allah'a, peygamberine, hısımlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalanlara aittir. Taki (bu mallar) içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet olmasın. Peygamber size ne veriyse onu alın, size ne yasak ettiyse ondan da sakının. Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın azabı çetindir.”²³⁴ Daha sonra Hz. Ömer şöyle demiştir: “Cenabı hak sizden sonra gelecek müminleri bunun gibi ganimete ortak etti. Eğer şimdi aranızda bunu taksim edecek olursam, onlara hiçbirşey kalmaz. Eğer ecel bana müsaade ederde sağ kalırsam, uzak beldelerde mesela Yemende'ki San'a şehrinde bulunan bir çoban, asla gazada bulunmadığı ve kendisinden bir damla kan akmadığı halde yine bu kabilden olan ganimetten hissesinin kendisine tamamen ulaşacağını ümit ederim” diyerek bunu neden böyle yaptığını açıklamıştır.²³⁵

- Devlet için yıllık sürekli gelir elde etmek
- Bu gelirden ordunun ihtiyacını karşılamak ve askere vermek
- Dullara, yetimlere ve ihtiyaç sahiplerine vermek
- Sonraki nesillerde bu durumda olanlara vermek
- Hudut sınırlarında asker bulundurup bunların maaşlarını vermek

²³² Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 199; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İfav Yay., İstanbul 2006, s. 17.

²³³ Ebu Yusuf, *Kitabü'l Haraç*, s. 114.

²³⁴ Haşr, 7.

²³⁵ Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 18.

- Eğer bu araziler ve sahipleri, diğer ganimet malları gibi dağıtılsa, bu zaruri masrafları karşılayacak gelirimiz olmayacaktır.²³⁶

Hiz. Ömer iddiasını bu şekilde öyle güçlü bir açıklama getirerek ileri sürdü ki, bunu dinleyenler oy birliği ile desteklediler. Bu çıkarımla fethedilen ülkelerin toprakları onu fethedenlere değil, devlete ait olacağı ve eski sahiplerin bu arazilerden mahrum bırakılmayacağı prensibi kabul edildi.²³⁷

Burada değinilmesi gereken önemli bir nokta da ölçümler ve hesaplamalar öyle mükemmel bir şekilde yapıldı ki devletin gelirleri kat be kat arttı. Hatta daha sonraki dönemlerde Hiz. Ömer'in belirlediği vergiler hafif olmasına rağmen onun döneminde toplanan gelir rakamına bir daha ulaşamadı.²³⁸

Hiz. Ömer'in arazileri taksim etmeyip bu şekilde karar vermesi ve Müslümanları bu hususta ikna etmesi İslam âlemi için büyük bir hayır ve genel bir menfaati ortaya çıkarmıştır. Bu Allah'ın ona bahşetmiş olduğu ihsan ve muvaffakiyetin eseridir. Eğer böyle olmasaydı askerin ihtiyaçları karşılanmayacak fetihlere askerler sevk edilemeyecekti. Fethedilen memleketlerde hudut sınırlarında askerler konuşlandırılmayacaktı. Müslümanların emniyetleri tehlikeye düşürülmüş olacaktı.²³⁹ İslam devletine tabii olanların ekonomik durumlarında bir anda olağan üstü bir gelişme sağlandı. İslam'da önce fethedilen ülkelerde egemen olan zalim toprak sisteminin ortadan kaldırılması bölge halkını memnun etti. Bu düzenlemeler ile hem ekili alanlar yağmalanmaktan kurtarıldı hem de savaş ganimetleri daha adaletli bir şekilde dağıtıldı.²⁴⁰

C. Adli Yapılanma

İslam Hukuku Hiz. Peygamber hayatta iken oluşmaya başlamış ve Hiz. Peygamberin vefatından sonra da zamanın şartlarına ve durumuna göre de İslam hukukçularının gösterdiği gayretlerle gelişmeye devam etmiştir. Hatta zamanla öyle

²³⁶ Ebu Yusuf, *Kitabü'l Haraç*, s. 114.

²³⁷ Ebu Yusuf, s. 110; Numani, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 200.

²³⁸ Numani, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s.200; Kallek, "Haraç", s. 80.

²³⁹ Ebu Yusuf, *Kitabü'l Haraç*, s. 117.

²⁴⁰ Numani, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 206; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s.84.; Cahid Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İfav Yay., İstanbul 2014, s. 58.

bir hale gelmiştir ki İslam devletinin sınırlarının ulaştığı bir uçtan diğer bir uca bütün Müslümanların ihtiyacını karşılar olmuştur. Bu ihtiyacın karşılanması İslam'ın yayılışını olumlu bir şekilde etkilemiştir.²⁴¹

Yasama, yürütme ve yargı devletin vazgeçilmez üç unsurudur. Bunların içerisinde yargı ise adaleti sağlama noktasında en önemli yere sahiptir. Medeni bir hayatın en önemli özelliklerinden biri de yargının yürütmeden ayrı olmasıdır. Devletlerin tarihine bakıldığında, ilk zamanlarında yürütme ile yargıyı birbirinden ayırmakta zorlandıkları görülmektedir. İslam devletinde ise Hz. Ebu Bekir halifeliği döneminde kendisi devlet idaresi ile meşgul olurken Hz. Ömer'i yargı işlerini yürütmesi için görevlendirmiştir ancak valiler kendi bulundukları yerlerde idari ve adli işleri birlikte yürütüyorlardı.²⁴² Hz. Ömer ise idari dehasının bir gereği olarak kendi zamanında yargıyı erken döneminde yürütmeden ayırmıştır.²⁴³

Hz. Ömer yargıyı devletin diğer birimlerinden tamamen ayırarak mahkemeler kurup kadılar atadı. Hz. Ömer adli mahkeme usulü olsun, mahkemelerin uymak zorunda oldukları prensipler olsun yeni düzenlemeler getirerek uygulama sahasına indirgedi. Bunun en bariz ispatı Ebu Musa el-Eş'ari'ye gönderdiği yargı ile ilgili fermanıdır.²⁴⁴

Hz. Ömer'in fermanını yargılama hukuku açısından önemine binaen buraya almakta fayda vardır:

“Allah'a Hamdolsun! Şunu bil ki, adalet önemli bir yükümlülüktür. Huzurunda, refakatinde ve kararlarında halka eşit muamele et ki, zayıf olanlar adaletten ümitlerini kesmesinler, yüksek mevkide olanlar da kayrılmayı ümit etmesinler. İspat yükümlülüğü davacıya aittir. İnkâr edene yemin etmek düşer. Gayri meşruyu meşru; meşruyu gayri meşru kılmamak şartı ile uzlaşmak caizdir. Değerlendirme yaptıktan sonra (eğer evvelki kararın hatalı görünüyorsa), seni dünkü kararını değiştirmekten hiçbir şey alıkoymasın. Şüphede olduğun bir mesele hakkında, Kur'an veya Peygamber'in sünnetinde bir şey bulamadığın zaman, meseleyi tekrar tekrar düşün. Emsaller ve benzer olayları düşün ve kıyas yaparak karar ver. Şahit göstermek isteyen şahıs için bir süre

²⁴¹ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 15.

²⁴² Arı, “Hz. Ömer'in Ebu Musa El-Eş'ari'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi”, s. 85.

²⁴³ Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 211.

²⁴⁴ Numani, s. 211; Mustafa Fayda, “Hulefa-yi Raşidin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1998, s. 332.

*belirlenmelidir. Eğer davasını ispatlarsa, onun hakkını ver. Aksi halde, dava reddedilmelidir. Dayak cezasına çarptırılmış, yalancı şahitlik yapmış, miras ve nesepte şüpheli kişilerin dışında, bütün Müslümanlar (şahitlik için) güvenilirlerdir.*²⁴⁵

Hiz. Ömer hilafeti döneminde yargı işlerine bakması için Ebu'd-Derda'yı atamıştır. Bununla birlikte sadece davalara bakmak üzere belirli şehirlere kadılar atamıştır. Bu kadıları atarken seçtiği isimlerin liyakat ehli olmasına dikkat ettiği açık bir şekilde görölmektedir. Zeyd b. Sabit'i Medine'ye, Ka'b b. Sur el-Ezdi'yi Basra'ya, Ubade b. Samit'i Filistin'e, Abdullah b. Mes'ud'u Kufeye atadığını görmekteyiz. Bu şahısların her biri bu görevlere layık, liyakat sahibi kişilerdir. Hiz. Ömer bu şekilde kadıları atayıp adli işleri valilerden bağımsız hale getirerek doğrudan halifeye bağı bağımsız bir kurum haline getirmiştir.²⁴⁶

Tüm bunlarla birlikte Hiz. Ömer adaletin önemini, yargının bağımsız olması gerektiğini kendi hayatında da göstermiştir. Halifeliği döneminde taraflardan biri olarak mahkemeye çıkmıştır. Zeyd b. Sabit'in hakemlik yaptığı mahkemede, halifenin aleyhine dava açılmıştır. Halife dava edilenin makamında bulunuyordu. Zeyd ona saygı gösterince, Hiz. Ömer; "bu senin ilk adaletsizliğindir" demiştir. Daha sonra davacı halifenin yemin etmesini istedi. Bunun üzerine Zeyd Halifenin Hiz. Ömer olmasından dolayı bundan vazgeçmesini istedi. Bunu gören Hiz. Ömer şu ifadeyi kullandı; "eğer senin nazarında Ömer ile herhangi bir adam eşit değil ise, hâkimlik makamına uygun birisi değilsin" dedi.²⁴⁷

Örneklerle açıklanmaya çalışıldığı üzere adaletin olduğu bir yerde huzur olur. Bu huzur ortamı insanların hayatlarını daha iyi bir şekilde sürdürmelerine vesile olur. Bu adalet ortamını tesis eden Hiz. Ömer fetihlerin hem kalıcı olmasını ve hem de devam etmesini sağlamış oldu.

D. Ordu Yapılanması

İslam öncesinde Arapların düzenli ve sürekli bir askeri gücü bulunmuyordu. İslam ordusunun ilk teşekkülü Medine'ye hicretin ardından Mekke müşriklerine karşı

²⁴⁵ Numani, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 212; Arı, "Hiz. Ömer'in Ebu Musa El-Eş'ari'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi", s. 87.

²⁴⁶ Numani, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 214; Fayda, "Hulefa-yi Raşidin", s. 332.

²⁴⁷ Numani, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 216.

cihada izin verilmesi ile başladı.²⁴⁸ Hz. Ömer zamanına geldiğimizde ordu en mükemmel halini almıştı. Bu durumun oluşum süreci şu şekilde cereyan etmiştir: İslam fetihleriyle ganimetler artmış ve mali açıdan büyük gelirler elde edilmişti. Hz. Ömer bu gelirlerin ne yapılması gerektiği hususunda istişarelerde bulundu. İstişareler sonucunda ordunun sicil kayıtlarının tutulmasına ve bir savaş divanı oluşturulmasına karar verildi. Hz. Ömer'in oluşturduğu bu divan, "divanü'l-cünd" olarak adlandırıldı. Ordunun idari, mali ve hukuki işleri bu divan tarafından yürütüldü.²⁴⁹ Hz. Ömer bununla her bir Müslümanın İslam ordularının askeri olması gerektiği ilkesini uygulanabilir bir geçeye dönüştürmeyi hedefledi. Bunu elde edilen gelirleri bu yönde paylaşmakla hayata geçirmek istedi. Bunun için şecere ilmine sahip üç sahabeyi görevlendirdi. Hz. Peygamber'e yakınlığın esas alınarak, İslam'a giriş önceliği ile devlete hizmet göz önünde bulundurularak divanın yazılmasını istedi.²⁵⁰

Divana kaydedilen kişiler askerlik hizmetine hazır bir şekilde bulundular. Bunlar iki kısımdan oluştu. Birincisi fiilen hizmette olanlar, ikincisi ise ihtiyaç halinde silahl altına alınacak olanlardı. Tabi burada bir problem doğmuştu. O da siyasi ve askeri maaşların birleştirilerek aynı defterde kaydedilmiş olmasıydı. Fakat bu uygulama ordunun şekillenmesinin ilk aşamasıydı. Devam eden süreçte Hz. Ömer orduyu daha önce hiç görülmemiş bir şekilde düzenlemişti.²⁵¹

Hz. Ömer ülkeyi askeri ve mülki yönetim esaslarına göre ikiye ayırdı. Askeri karargâhlar kurdu. Ordu idaresi için kurulan bu karargâhlara cünd adı verildi. Bu karargâhlara ordugâh şehirleri de denildi. Bu şehirler daimî orduların (garnizon) oluşmasını sağladı. Şehirler Medine, Kufe, Basra, Musul, Mısır, Fustat, Şam, Ürdün ve Filistin'den oluşmaktaydı.²⁵² Bu şehirlerden üç tanesi konumları itibariyle büyük bir öneme haizdi. Bunlar Mısır ve Irak'ta kurulan şehirlerdi. Basra körfezinin kıyısında kurulan Basra şehri hem Medine'yle kolay iletişim kurulabilmesi hem de İran'ın güney kesimlerine yapılacak seferler için stratejik bir konuma sahipti. Hira

²⁴⁸ Mustafa Zeki Terzi, "Ordu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.33, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2007, s. 357.

²⁴⁹ Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s.238; Terzi, "Ordu", s. 358.

²⁵⁰ Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 239.

²⁵¹ Numani, s. 240.

²⁵² Numani, s.240; Terzi, "Ordu", s. 238.

yakınlarında Fırat nehri üzerinde kurulan Kufe şehri; Kuzey Irak, Mezopotamya ve İran'ın kuzey ve doğusu için resmi başkent konumunu aldı. Mısır'ın yeni başkenti olan Fustat şehri ise Nil deltasının hemen aşağı kısmında kuruldu. Fustat şehri Tunus'a kadar Kuzey Afrika'daki İslam fetihlerine temel teşkil etti.²⁵³

Hız. Ömer ordu teşkilatını olabildiğince geniş tutmaya çalıştı. Hız. Ömer ilerleyen süreçte ordunun maaşının arttırılmasına karar verdi. Bunu da orduyu ticaret, tarım ve diğer işlerden uzak tutmak düşüncesiyle yaptı. Tüm bunlar askerî açıdan Müslüman mücahitlerin seçkin bir askeri sınıfa dönüşmesini sağladı. Bu askeri sınıf fethedilen bölgelerde ileri karakollar kurup fetihlerin daha ileri taşınmasını sağladı. Oraların halkına ister toprak sahibi olsun ister ister köylü olsun mesleğine veya yaptığı işlerin hiçbirine dokunulmadı. Buda İslam'ın yayılışını kolaylaştıran önemli etkenlerden biri oldu.²⁵⁴

Bu başlık altında belki de dikkatimizi çeken en önemli husus Hız. Ömer'in ordu yönetiminde ortaya koyduğu siyaset olacaktır. İslam ordusu imparatorluğun her tarafına yayılmış ve başkentten çok uzakta birçok kabile, ırk ve ülkeden oluşmaktadır. Hız. Ömer bu merkezden uzak yapılanmanın ve her birimin bizzat başındaymış gibi, sürekli bir şekilde tüm orduyu denetim altında tutmuştur.²⁵⁵ Bu tutum İslam'ın yayılmasında bir devlet başkanının bir komutanın ve uygulanan siyasetin ne kadar da önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Tüm bunların sonucunda İslam'ın yayılması önüne geçilemeyen bir güç haline dönmüştür.

E. Şehirlerin Yapılanması

İslam'ın Müslümanları Fethe yönlendirmesiyle birlikte gittikleri yerlerde yeni Müslüman olanların ve kendilerine sonradan katılanların oluşturduğu toplumda birbirini tanımayan insanları ortak bir amaçta birleşmeye teşvik etmesinden dolayı devlet, büyük garnizon şehirlerinin kurulmasında en önemli faktör oldu. İslam'ın bu

²⁵³ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 84.

²⁵⁴ Numani, *Bütün Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 245; Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 83.

²⁵⁵ Numani, *Bütün Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 252.

etkisi halifeliğin kabul edilmesini kolaylaştırdı ve otoritesini sağlamlaştırarak meşru kıldı.²⁵⁶

Fethedilen bölgelerde kurulan garnizon şehirler sınır güvenliklerini sağladı. Ayrıca nüfus dengesi açısından önemli bir rol oynadı. Buralara yerleştirilen Müslümanlar asli unsur oldular. Dillerinin Arapça olması, bu yeni şehirlere göçün teşvik edilmesi, civar bölgelerin İslamlaşmasında önemli bir rol oynadı. Bu şehirler aynı zamanda pazarları içinde barındırarak ticaret merkezi haline büründü.²⁵⁷

Müslümanlar şehirleri kurarken bazı hususlara dikkat ettiler. Bunlar arasında ulaşımın kolay olması, seçilen bölgenin emniyetli olması ve yerinin güzel ve havadar olması gibi hususlar bulunmakta idi. Bundan sonra şehrin planlanmasına önem verdiler. Evleri, sokakları ve pazarları ile birlikte camileri belli bir plana göre inşa ettiler.²⁵⁸

Fetihler ile Müslümanlar yaşadıkları yerleri terk ederek bir nevi hicret ettiler. Fetihlerle kendi memleketlerine olan bağlılıklarından koptular. Gittikleri yerlerle dünya görüşlerini genişlettiler. Bununla durağanlığın ve donukluğun önüne geçerek dinsel, fikişel ve duygusal reform meydana getirdiler.²⁵⁹ İslam fetihleri ile dünyaya açılan Müslümanların ortaya koyduğu tüm faaliyetler bize şunu ispatlamış oluyor ki, terakkinin yani ilerlemenin en büyük etkeni, kavimler arasında ortaya çıkan münasebetlerdir. Müslümanların ilerleyişi ve yaşadığı zamana şekil vermesi, İslami tavır ve duruşlarını koruyarak fetihlerle karşılarına çıkan halklarla girdikleri münasebetlerde ortaya koydukları tutum ve siyasetten kaynaklanmaktadır.²⁶⁰

F. Gayr-i Müslümlerin Durumu

İslami fetihler ile toplumun yapısı değişti. Toplum artık tek bir cemiyet veya cemaatten teşekkül etmiyordu. Artık bu toplumda Yahudi, Hristiyan, Budist, Zerdüş, müşrik, münafık ve putperest gibi birçok farklı unsurlar bulunuyordu. Müslümanlar

²⁵⁶ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s. 84.

²⁵⁷ Balcı, *İlk İslam Fetihleri Savaş-Barış İlişkisi*, s. 376.

²⁵⁸ Cahid Baltacı, *İslam Medeniyeti tarihi*, İfav Yay., İstanbul 2010, s. 278.

²⁵⁹ Adnan Demircan, *Nebevi Direniş Hicret*, Beyan Yay., İstanbul 2015, s. 21.

²⁶⁰ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev. M. Fuad Köprülü, Akçağ Yay., Ankara 2012, s. 36.

halkın bu gibi diğer unsurları ile birlikte yaşama kültürünü çok iyi hayata yansıtmışlardı. Birbirlerine inanç yönünden, kültür yönünden ve yaşama biçimlerinden olsun hiçbir şekilde müdahale etmeyen toplumsal bir yapıya bürünmüşlerdi.²⁶¹

İslam'ın yayılmasının etkenlerini çözümlerken T. Noldeke şöyle yazıyor: ilk yüzyılların en dikkate değer olaylarından biri, İslam'ın doğu Suriye'deki Hristiyanlarca benimsenmesidir. Oysa Dicle Nehrinin suladığı topraklarda yaşayan Nasturi Mezhebine bağlı bu Hristiyanlar, bir zamanlar Pers Krallarının uyguladığı sert baskı ve kısımlara rağmen dinlerinden dönmemişlerdi. Bu şaşırtıcı sonucun doğmasında öyle görünüyor ki, Hristiyanların, İslam gibi ruhbansız bir dini benimseyerek kendilerini ruhbanilerin dayanılmaz vesayet ve baskılarından kurtarmak arzusunun büyük rolü olmuştur.²⁶²

Hz. Ömer komutan olarak görevlendirdiği kişilere şu emirleri verirdi:

“Sana emrederim ki: Hangi tarafa vasıl olursanız, orada bulduğunuz kavimleri muharebe ve kıtalden önce İslam dinine davet ediniz. Davetinizi kabul etmeleri halinde, artık onlar Müslüman kavimlerden sayılarak, Müslümanların lehine ve aleyhine terettüp eden, ahkâm onların üzerine de cari olur. Ve ganimet olarak elde edilecek mallardan, kendilerine diğer Müslümanlar gibi sehim verilir. Evvel emirde, davetinize icabet etmeyip de kıtal ve hezimetten sonra icabet edip İslam dini ile müşerref olanlara gelince gerçi kendileri Müslümanlardan iseler de mallarını Müslüman olmalarından önce mücahidler ganimet olarak aldıkları için, ganimetten sayılıp, diğer ganimet malları gibi, Müslümanlar arasında taksim olunması gerekir”

²⁶³

Fetihlerin neticesinde sulh yapıp orda bulunan gayri Müslimler cizyeye bağlanırdı. Ayrıca her yıl haraç olarak belirlenen miktarın verilmesi istenirdi. Bunun dışında oradan geçen Müslümanlara üç gün boyunca yemek vermeleri, yolunu şaşıran Müslümanlara doğru yolu göstermeleri, din düşmanlarına yardım etmemeleri, onları korumamaları, Müslümanlar aleyhine çalışanları gizlememeleri ve

²⁶¹ Bayram Ali Çetinkaya, *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*, İnsan Yay., İstanbul 2014, s. 21.

²⁶² İzzeti, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 124.

²⁶³ Ebu Yusuf, *Kitabü'l Haraç*, s. 111.

korumamaları şart koşulurdu.²⁶⁴ Bu emirlere bakıldığında aslında hiçbir zorluğun olmadığı birçok maddenin zaten insani vazife ve görev olduğu görülmektedir.

Hiz. Ömer fethedilen bölgelerin yerli halkına karşı olabildiğince iyi davrandı. Müslümanlar bilinenin aksine zorla halkı İslamlaştırmak gibi bir çabanın içine girmediler. Yahudi ve Hristiyanların vergilerini ödeme şartıyla kendi dinlerini yaşamalarına izin verildi.²⁶⁵ Bu durumu Hiz. Peygamber'in uygulamalarında ilk olarak görmekteyiz. Bizzat Hiz. Peygamber çeşitli Hristiyan kabileleriyle anlaşmalar yaparak onlara himaye vadetmiş ve ibadetlerini serbestçe yapabilmelerine izin vermiştir. Ayrıca rahiplerin eski hak ve salâhiyetlerinden hiçbir taarruza uğramadan faydalanmalarını sağlamıştı.²⁶⁶

Müslüman yönetim altında ilmi hürriyet öylesine genişti ki, yabancı ülkelerde yaşayan gayri Müslim âlimler bile, düşünce özgürlüğüne, sağlıklı düşünme koşullarına yer vermeyen baskıcı yönetimlerden kaçarak, Müslüman yönetimin güvence altına aldığı özgürlüklerden yararlanmak üzere İslam ülkelerine göç ediyorlardı.²⁶⁷

İyad b. Ganem Cezire'ye yönelik fetihler için hareket ettiğinde yol üzerindeki köy ve kasabalara ilişmedi. Hiz. Ömer vasiyetinde şöyle buyurmuştu: "Ehlî zimmete, hayırlı muamelede bulunulmasını, onlarla yapılan ahitlere uyulmasını, canlarının ve mallarının korunmasını, tahammüllerinden ziyade bir şeyin onlara teklif edilmemesini benden sonraki halifeye tavsiye derim." Sulh antlaşmalarında havra ve kiliselerin kendilerine bırakılmaları ve yıktırılmaması istenmiştir. Herakleios Suriye'yi terk ettikten sonra Suriyeliler Halid b. Velid'in Şamlılara verdiği şu ahitnameyi kiliselerine asmışlardır:

"Rahman ve Rahim Olan Allah'ın adıyla;

"Bu (antlaşma) Halid b. Velid şehre girdiği takdirde, Dımaşk ahalisi için teminat altına aldığı hususlardır: onların hayatları, malları ve kiliseleri emniyet altındadırlar. Şehir surları yıkılmayacaktır, hiçbir Müslüman onların evlerine ikamet etmek üzere yerleştirilmeyecektir.

²⁶⁴ Ebu Yusuf, s. 138.

²⁶⁵ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, s.84; Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hiz. Ömer*, s. 62.

²⁶⁶ Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 62.

²⁶⁷ İzzeti, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, s. 134.

Allah'ın Resul'ünün, halifelerinin ve müminlerinin zimmeti (himayesi) onlara verilmiştir. Onlar cizye vergisini ödedikleri müddetçe, üzerlerine iyilikten başka bir şey gelmeyecektir.”²⁶⁸

Müslümanlar gittikleri yerlerde Gayr-i Müslimlere ne maddi ne de manevi herhangi bir baskı kurmamıştır. İnsanları herhangi bir inancı seçme konusunda özgür bırakmışlardır. Hz. Ömer'in müellefe-i kulube zekâtıdan pay vermemesi bu bağlamda değerlendirilmektedir. Hz. Ömer “isteyen mümin isteyen kâfir olsun” sözü inanç bu uygulamasını açıklamaktadır.²⁶⁹

²⁶⁸ Çelik, “Bizans’ın Ortadoğu’daki Mezhep Politikasının İslam Fetihlerindeki Kolaylaştırıcı Rolü”, s. 175.

²⁶⁹ Hasan Tanrıverdi, “Hz. Ömer Dönemi Sosyal Devlet Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.16, S.4, Ankara 2003, s. 676.

SONUÇ

İnsanı tarihin tek öznel ve etken faktörü olarak görürüz ama insanın uyması gerektiği, dışına çıkmadığı çıktığı takdirde sonuçlarına katlanacağı genel kuralları göz ardı ederiz. Tarih olaylar sarmalı içinde boğulurken aslında olayların oluşmasını sağlayan kuralların varlığı onu halen sürekli ve devamlı kılmaktadır. İşte Sünnetullah bu kuralların ta kendisidir. İslam yayılmasını mucizelerden daha çok herkes için genel geçer kurallara yani Sünnetullah'a sarılarak gerçekleştirmiştir. Savaş meydanlarında mücadele edilmiş, devlet kurulmuş, kurumlar oluşturulmuş, adalet uygulanmış, fedakârlıklar ve zorluklar ile gelişme açık olunup İslam'ın yayılması için ne gerekiyorsa yapılmıştır.

İslam'ın yayılışı siyasi hâkimiyetin teşekkülü ile gerçekleşmiştir. Müslümanlar fethettikleri topraklarda Sünnetullah'a uygun olarak hareket etmiş ve insanlığın iyiliğine yönelik işler yapmıştır. Bu şekilde büyüyen İslam, gittiği yerlerde akla ve gönle hitap etmesini bilmiş ve insanların İslam'a teveccühlerini arttırmıştır.

İslam, insanlığın bireysel hayatına yön verdiği gibi bundan daha çok toplum ve devlet düzenine de şekil vermiştir. Hz. Peygamberin Medine'de kurduğu İslam devleti ile tarih sahnesine çıkan bu yön verme Hz. Ömer zamanında en güzel şekliyle gözler önüne serilmiştir. Hz. Ömer dönemi İslam'ın yayılışının ve devlet olarak hâkimiyetinin en güçlü şeklini görmüştür.

İlk dönemde İslam'ın yayılışı ve başarısının sebepleri birçok araştırmacının merakını celp etmiştir. Sünnetullah kavramı İslam'ın yayılışına yeni bir bakış açısı getirmekle birlikte aslında birçok farklı şekilde yapılan araştırmalarının özünü temelini teşkil etmiş olmaktadır. Ekonomik, ilmi, sosyal, siyasal vb. gibi birçok yönden ele alınır İslam'ın yayılış sebepleri aslında Sünnetullah'ın birer parçasını teşkil etmektedir.

Siyaset ve devlet kavramlarını Sünnetullah'ın içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. Hatta diyebiliriz ki diğer tüm gelişmelerin ve alanların hamiliğini, öncülüğünü ve gidişatını siyaset belirlemektedir. Eğer bir devletin siyaseti iyi ise o ülke ve vatandaşları da iyi olmaktadır. Hz. Ömer'in halifeliği sürecinde

gözlemlediğimiz bu olgu bize İslam'ın yayılışının en önemli saiklerinden birinin Sünnetullah içerisinde siyaset ve devlet kavramları olduğunu göstermiş oldu.

Hız. Ömer dönemi fetihleri ile Müslümanlar fethettikleri bölgelerin siyasi hâkimiyetini ele geçirmişlerdir. Bizans ve Sasani imparatorluğunun bölgedeki hâkimiyetine son verip kendi siyasi hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Fetihler neticesinde toprakların kazanılmasında ziyade siyasi iradenin galip gelmesi İslam'ın uygulanabilmesine zemin hazırlamıştır.

İslam fetihlerini kolaylaştıran sebepler bakıldığında Müslümanların zafere ulaşmalarında toplumsal yasaların yani Sünnetullah'ın ön plana çıktığını görmekteyiz. İslam orduları Hız. Ömer'in devlet başkanlığı altında yekvücut olarak hareket etmişlerdir. Bu birliktelik beraberinde gücü ve zaferi de getirmiştir. Ayrıca savaş meydanında uyulması gereken bütün kurallara harfiyen uyan İslam orduları savaşlarda galip gelmesini bilmiştir.

Fetihlerden sonra hâkimiyeti ele geçiren İslam devletinin ortaya koyduğu siyaset İslam'ın yayılışının en büyük etkeni olmuştur. Küçük bir topluluktan koca bir imparatorluğa dönüşen İslam toplumu bu büyüme ve ilerleyiş karşısında birçok problemlerle karşılaşmıştır. Hız. Ömer'i ön plana çıkaran değerine değer katan en önemli husus onun ortaya koyduğu yönetim ile İslam devleti sorunları aşmasını bilmiştir. Sünnetullah'ın bir gereği olarak doğru bir irade sergileyen devlet büyür ve gelişir. Özellikle bölge halkları eski yönetimin altında ezilirken İslam'ın gelmesiyle refaha ve huzura kavuşmuşlardır. Bu da İslam'ın yayılışını hem kalıcı hem de devamlı kılmıştır.

Hız. Ömer bir anda büyüyen devleti sergilediği yönetim ile kurumsallaştırarak büyümeye ayak uydurmasını sağlamıştır. Nasıl ki İslam'ın fetihlerle yayılışını Medine'de devlet olması ile başladığını görüyorsak Hız. Ömer'in kurumsallaştırarak ve fetihler sonrasında ortaya koyduğu siyaset ile güçlendirerek büyüttüğü devlet İslami fetihlerin dur durak bilmeden ilerlemesine en büyük katkıyı sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Acar, C. (2017). "Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülahazalar". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. Cilt 6. S.3. 2038-57.
- Ağırakça, A. (2012). *Hiz. Ömer*. İstanbul: Beyan yayınları.
- Akbaş, M. (2009). *Sahabenin İslam Tebliği Suriye Bölgesi*. İstanbul: Nida Yayınları.
- Akçay M. (2008). "Sünnetullah, Fıtratullah, Sıbgatullah" Kavramlarının Anlamlandırılması Üzerine. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt 10. S.17. 125-58.
- Arı, A. (2003). Hiz. Ömer'in Ebu Musa El-Eş'ari'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. S.2. 85-99.
- Arnold, T. W. (1982) *İntişar-ı İslam Tarihi*. Çeviren Hasan Gündüzler. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arnold, T. M. (2007) *İslam'ın Tebliğ Tarihi*. Çeviren Bekir Yıldırım ve Cenker İlhan Polat. İstanbul: İnkılab Yayınları.
- Ateşoğlu, G. (2006) *Tarih Felsefesi (Seçme Metinler)*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Atılğan, G. Aytekin, Atilla. (2014). *Siyaset Bilimi (Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler)*. İstanbul: Yordam Kitap Yayınları.
- Aydın, C. Genç Ahmet. (2016). Sünnetullah ve İnsanın İradesi Temelinde Kader. *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*. S.1. 75-104.
- Aydın, M. (2017). Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'adet Kavramı (*Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Aydin, H. (2001). İslam Hukuku, Devlet Ve Ahkam-I Sultaniye İlişkisi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5. S.2. 57-80.

- Azimli, M. (2017). *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Balcı, İ. (2011). *İlk İslam Fetihleri Savaş-Barış İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Balcı, İ. (2004). Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S.16. 185-204.
- Balcı, İ. (1999). Hz. Ebû Bekir Döneminde İç Siyaset ve İdare. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S.11. 175-216.
- Balcı, İ. (2005). Hz. Ömer'in Komutan Atama Stratejisi: Sa'd B. Ebû Vakkâs Ve Ebû Ubeyde B. El-Cerrâh Örneği. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S.20. 171-211.
- Baltacı, C. (2010). *İslam Medeniyeti tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Black, A. (2010). *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi Peygamberden Bugüne*. Çeviren Sevdâ Çalışkan ve Hamit Çalışkan. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Buhari. (1979). *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*. Çeviren Ahmed Naim. C. 1. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Buhari. (1979). *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*. Çeviren Ahmed Naim. C. 2. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Busse, Her, Cem Zorlu. (2005). Dört Raşit Halife Ve İlk Fetih Dalgası. *İstem*. S.6. 291-95.
- Büyük, Celal. (2014). Devlet Ve Toplumsal Rolü. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3. S.1. 101-12.
- Çağrıncı, M. (1988). Adalet. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çelebi, İ. (2010). Sünnetullah. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Çelik, A. (1995). Hz. Ömer'in Hadisçiliği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S.2. 253-75.
- Çelik, M. (2012). Bizans'ın Ortadoğu'daki Mezhep Politikasının İslam Fetihlerindeki Kolaylaştırıcı Rolü. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları*. S.25. 167-76.
- Çetinkaya, B. A. (2014). *İslam Medeniyetinin Dinamikleri*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Çil, H. (2017). *Ömer'ini Arayan Yüzyıl Hz. Ömer'in Liderlik ve Yöneticilik Özellikleri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Çuhadar, C. (2007). Bazı Filozofların Düşüncesinde Devlet Kavramı. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12. S.2 111-29.
- Daver, B. (1976). *Siyaset Bilimine Giriş*. Ankara: Kalite Matbaası.
- Davutoğlu, A. (1994). Devlet. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demircan, A. (2009). *Kabile topluluklarından Akide Toplumuna*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Demircan, A. (2015). *Nebevi Direniş Hicret*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Devellioğlu, F. (1998). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dineveri. (1971). *el-Ahbaru't-Tıval*. Editör Asım Muhammed el-Hac Ali. Beyrut: Daru'l Kitabu'l İlmiyye.
- Doğan, M. (1994) *Temel Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Bahar Yayınları.
- Ebu Halil, Ş. (2005). *İslam ve Dünya Medeniyeti Tarihi*. Çeviren Atik Aydın ve Abdulhadi Timurtaş. İstanbul: Bilge Adam Yayınları.
- Ebu Y. (1982). *Kitabü'l Haraç*. Editör İsmail Karakaya. Çeviren Muhammed Ataullah Efendi. Ankara: Akçağ Yayınları.

- El-Belazuri. (2002). *Fütühu'l-Büldan*. Çeviren Mustafa Fayda. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- El-İmam Ebu'l Farac Abdurrahman b. Cevzi, (2007). *Menakıb'ı Emirü'l-Mü'minin*, tahk. Es-Seyyid Cemil. Beyrut: Daru'l Kitabu'l Arabi yay.
- Erdem, E. (2014). Doğal Yasa Teorisi Ve İbn Sînâ'nın 'Sünnet(Ullah)' Anlayışı. *Diyanet İlmî Dergi*. S.1. 51-66.
- Erten, H. (1996). Hz. Ömer Döneminde Toplumsal Değişme. *Selçuklu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S.6. 297-308.
- Farabi. (2017). *İdeal Devlet*. Çeviren Ahmet Arslan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fayda, M. (1998). Hulefa-yi Raşidin. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Fayda, M. (2013). Hz. Ömer ve Halifelik Dönemi (634-644). *İslam Tarihi El Kitabı*, editör Eyüp Baş. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Fayda, M. (2006). Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Fayda, M. (2007). Ömer. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Garaudy, R. (1990). *İslam ve insanlığın Geleceği*. Çeviren Cemal Aydın. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Gökçe, G. (2006). Devlet Sınıflandırmaları Ve Zayıf Devletlerin Karakteristik Özellikleri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. S.11. 343-59.
- Gümüştay, İ. (2006). Seyyid Kutup'a Göre Sosyal Değişme. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S.2. 367-91.
- Güneş, A. (2014). Kur'ân'da Sünnetullah Ve Toplamların Çöküş Nedenleri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. S.4. 61-93.

- Gürbüz, O. (2007). Bizans ve Sasanilerdeki Dini Baskıların İlk Dönem İslam Fetihlerine Etkileri. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. S.1. 159-77.
- Hamidullah, M. (1962). *Hz. Peygamber'in Savaşları*. Çeviren Salih Tuğ. İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Hamidullah, M. *İslam'da Devlet İdaresi*. (2007). Çeviren Hamdi Aktaş. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hilmi, Şehbenderzade Ahmed. (2010). *İslam Tarihi 1 Dini Düşünce ve İslam (Doğuşu, Yayılışı, İlk Halifeler, ilk ihtilaflar, Emeviler ve Abbasiler)*. Çeviren Ziya Nur Aksun. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hitti, P. K. (2011). *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*. Çeviren Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Hizmetli, S. (2015). *İslam Tarihi -İlk Dönem-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Hourani, A. (2009). *Arap Halkları Tarihi*. Çeviren Yavuz Alogan. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İbn Haldun. (2011). *Mukaddime*. Çeviren Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları.
- İbn Hişam. (2012). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. C. 1. Beyrut: Daru'l Ma'rife Yayınları.
- İbn Kesir. (2005). *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. Editör Ahmed Abdulvehhab Fetih. C. 7. Kahire: Daru'l Hadis Yayınları.
- İbn Miskeveyh. (2003). *Tecaribü'l-Ümem ve Te'akibü'l-Himem*. Editör Seyyid Kesruyi Hasan. C. 1. Beyrut: Daru'l Kitabu'l İlmiyye Yayınları.
- İbn Sa'd. (2014). *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir*. Editör Adnan Demircan. C. 3. İstanbul: Siyer yayınları.
- İbnü'l Esir. (2010). *el-Kamil fi't-Tarih*. Editör Ebu'l-Fidai Abdullah el-Kadı. C. 2. Beyrut: Daru'l Kitabu'l İlmiyye Yayınları.

- İrfan, M. R. (1985). *Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı*. Çeviren Ahmet Kot. İstanbul: Bir Yayıncılık.
- İzzeti, E. (1984). *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*. Çeviren Cahit Koytak. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kallek, C. (1997). Haraç. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karagöz, İ. (2010). *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, H. (1988). Adalet. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kayaoğlu, İ. İslam'da Adalet Mefhumu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları*. 201-206.
- Koçi Bey, Mustafa. (2008). *Koçi Bey Risaleleri*. Editör Seda Çakmakcıoğlu. İstanbul: Kabalcı yayınevi.
- Koçyiğit, T. (2014). Hulefâ-Yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri. *İstem*, S.24. 13-41.
- Köse, H. M. (2009). Siyaset. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*. (2007). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kutlu, A. ve Koç, F. (2017). Devlet Akli Kavramında 'Devlet Adamı' Figürü. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 72. S.2. 333-54.
- Lapidus, I. M. (2003). *İslam Toplumlari Tarihi*. Çeviren Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Numani, A. Ş. (2016). *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. Çeviren Talip Yaşar Alp. İstanbul: Mahya yayınları.

- Muhammed Abid el-Cabiri. (2001). *Arap-İslam Siyasal Aklı, Çeviren Vecdi Akyüz.* İstanbul: Kitabevi yayınları.
- Öz, Ş. (2013). "İlk Dönem İslâm Toplumunda Siyasî Algı Değişimi Üzerine". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S.21, 1-28.
- Said, C. (1998). *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları.* Çeviren İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Salih, S. (1999). *İslam Kurumları.* Çeviren İbrahim Sarmış. Ankara: Fecr Yayınevi.
- Sallabi, A. M. (2008). *II. Halife Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi.* Çeviren Mehmet Akbaş. İstanbul: Ravza Yayınları.
- Sarıçam, İ. (2017). *Hz. Ömer.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sırma, İ. S. (2014). *Müslümanların Tarihi (Örnek Halifeler-Emeviler Dönemi).* C. 3. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Suyuti. (1988). *Tarihu'l-Hulefa.* Editör Muhammed Muhiddin Abdulhamid. Beyrut: Daru'l Ceyl Yayınları.
- Taberi. (2008). Ebu Cafer Muhammed Bin Cerir. *Tarih-i Taberi.* Çeviren M. Faruk Gürtunca. C. III. İstanbul: Sağlam Yayınları.
- Tanrıverdi, H. (2003). Hz. Ömer Dönemi Sosyal Devlet Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme. *İslami Araştırmalar Dergisi*. S.4. 672-77.
- Terzi, M. Z. (2007). Ordu. *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ünlü, N. (2014). *İslam Tarihi (Başlangıçtan Osmanlılara Kadar).* İstanbul: İfav Yayınları.
- W. Barthold. (2012). *İslam Medeniyeti Tarihi.* Çeviren M. Fuad Köprülü. Ankara: Akçağ Yayınları.

Yıldırım, E. (2006). Celal Aynasında Bir Portre: Hz. Ömer. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII. S.1. 41-66.

Yüksel, A. T. (1996). Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S.6

Zuhayli, V. (2012). *İslam'da Yönetim Düzeni*. İslam Fıkıh Ansiklopedisi. Editör M. Emin Saraç. İstanbul: Risale Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

1991 yılında Adıyaman'ın Kahta İlçesinde doğdu. İlkokul, ortaokul ve liseyi İstanbul'da okudu. 2009 yılında Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde eğitim almaya başladı. 2014 yılında Harran Üniversitesi Pedagojik Formasyon Eğitimi aldı. 2015 yılında Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında Yüksek Lisans eğitimime başladı.

T.C.

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İNTİHAL RAPORU

Tez Başlığı: Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin İslam'ın Yayılışına Etkisi

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın kapak sayfası, giriş, ana bölümler ve sonuç kısımlarında oluşan toplam 89 sayfalık kısmına ilişkin 22/02/2019 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı alıntılar dahil %14'tür.

Uygulanan Filtrelemeler:

Kaynakça hariç

Alıntılar dahil

5 Kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç açıklamalar

Açıklamalar.....

Mardin Artuklu Üniversitesi Turnitin adlı intihal tespit programı sonucunda; azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı: Naim ERYİĞİT

Öğrenci No: 15751005

Programı: Tarih

Statüsü: Yüksek Lisans

25.02.2019

Tarih ve İmza

Danışman Onayı

A.B.D. Başkanı Onayı a.

Dr. Öğr. Üyesi
Caner Yelbaşı